

אגרונום מרדכי שומרון

נצרים וחוטרים בעצי פרי

"ויצא חוטר מגזע ישי ונצר משורשיו יפרה". בפסוק זה, המסמל את המשכיות מלכות דוד עד למלך המשיח, מופיעים שני ביטויים בעלי משמעות בוטנית שונה - חוטר ונצר. החוטר הוא ענף הגדל מחלקו התחתון של גזע העץ, ואילו הנצר הוא ענף הצומח משורשי העץ.

ישנם מיני עצי פרי אשר יש להם יכולת להצמיח ענפים גם מחלקי הצמח התת אדמתיים. כאשר עץ זית או רימון נשרפים כליל, הם יצמיחו ענפים חדשים מחלקו התחתון (התת אדמתי) של הגזע היות וחלק זה לא נפגע בשריפה. במצב זה הצימוח החדש יהיה צימוח נמרץ במיוחד היות ומערכת השורשים העניפה נשארה קיימת ועל כן יש באפשרותה לספק לענפים החדשים את כל תצרוכתם בנקל.

התקופה של צמיחת ענפים מהשורשים או מצוואר-השורש (זהו חלקו התחתון של הגזע המחבר בין מערכת השורשים והגזע) הינה תופעה שכיחה במינים רבים (ובזכותה ישנה התחדשות של מינים שונים לאחר שריפות יער וכו').

כאשר נחתכים שורשי עץ הרימון, יצמחו בד"כ נצרים חדשים זהים לצמח-האם במקום החתך של השורשים. הסיבה לתופעה היא, שבאותם מינים ישנם פקעי צמיחה חבויים (פוטנציאליים) בחלקים רבים של הצמח, אך בדרך כלל הם אינם באים לידי ביטוי בולט. אולם כאשר הצמח נגדע או נשרף, מתעוררים פקעים חבויים אלה וצומחים באופן נמרץ, ומתפתחים לעץ חדש. עץ זה עשוי אף להניב פירות כבר בשנותיו הראשונות.

לתופעה זו עשויות להיות השלכות הלכתיות. כאשר צומחים נצרים בעץ רימון לדוגמא, מתפתחים אותם נצרים במהירות לענפים מעובים ולאחר כשנתיים כבר קשה להבחין בינם לבין שאר ענפי העץ.

היות וענפים אלו הם נצרים אשר צמחו מתחת לפני הקרקע (או מקצה שורש שנחתך) הרי שהם לכאורה, אילן חדש אשר יש למנות לו שנות ערלה. דבר זה עלול להביא לכך שבאותו אילן יהיו פירות ערלה ולצידם (על ענף קרוב) פירות אשר יצאו מכלל ערלה לפני זמן רב. תופעה זו עלולה בהחלט להוות מכשול. לפיכך יש לברר, מבחינה הלכתית את הגדרים הברורים של חיוב מניין שנות ערלה באותם חוטרים ונצרים והאם הקביעה תהיה על פי המיקום המדויק של גידול הענף החדש, מתחת לפני הקרקע או מעל לפני הקרקע ("רואה פני חמה" - כלשון המשנה). ובנושא זה יש לציין כי לעיתים קרובות פני הקרקע משתנים וגזע שהיה מגולה מתכסה בעפר ולהפך. וכמעט שלא ניתן למעשה לברר את הדבר (מדובר בהבדל של סנטימטרים ספורים).

לסיכום, מדובר בתופעה בהחלט נפוצה (הענפים החדשים ברימון לדוגמא יכולים לשמש
לחידוש הדרגתי מבוקר של עץ והמטע בכלל) אשר יש לתת עליה את הדעת ולברר את כל
צדדיה ההלכתיים.

דין הנצרים של הרימון ושאר עצים

ראשי פרקים:

הצגת הבעיה

- א. מחלוקת ר' מאיר ור' יהודה
- ב. שיטת הרמב"ם
1. ביאור דברי הרמב"ם בהל' שביעית
2. ביאור דברי הרמב"ם בהל' ערלה
- ג. שיטת הרא"ש והשו"ע
- ד. שיטת הרשב"א: נצר היוצא מן השורש - אסור מדרבנן
- ה. עצים שטבעם להוציא נצרים מהשורש
- ו. מהו יוצא מן הגזע ומהו יוצא מן השורש
- ז. המסקנה לדינא

הצגת הבעיה

בעצים רבים, כגון רימון אתרוג, זית ועוד, אנו רואים תופעה שבמשך השנים יוצאים מן האדמה נצרים חדשים בצמוד להם. לפעמים יוצאים חוטרים בגובה נמוך קצת מעל פני הקרקע. לאחר שנה או שנתים גם הנצרים וגם החוטרים מניבים פירות. השאלה היא מה דינם לערלה.

א. מחלוקת ר' מאיר ור' יהודה

נאמר בגמ' (במ' קיט ע"א):

"ותנן נמי גבי ערלה כי האי גוונא: אילן היוצא מן הגזע והשורשים - חייב בערלה, דברי ר"מ. ר' יהודה אומר: מן הגזע - פטור, מן השורשין - חייב..."

אך בתוספתא (ערלה פ"א ה"ד) המחלוקת בין ר"מ לר"י מובאת בצורה שונה: "העולה בין מן הגזע ובין מן השורשים - חייב. רי"א - העולה מן הגזע חייב, מן השורשים פטור".

לשתי הגירסאות הנ"ל, דעת ר"מ היא שהן חוטר היוצא מן הגזע והן נצר היוצא מן השורש - חייב. בשטמ"ק (ב"מ ס"ט) מובא בשם הרמב"ן והראב"ד

גירסא נוספת: דעת ר"מ היא שהיוצא הן מן הגזע והן מן השורשים - פטור מן הערלה, והסברה היא שכבר עברו שני ערלה על השורשים. וכגירסא זו גרס גם האור זרוע (הל' ערלה אות שכו) והביא את דעת ר"מ ללא חולק.

הרמב"ם (הל' מע"ש פ"י הי"ט) פסק: "ואילן היוצא מן הגזע - פטור מן הערלה, מן השורשים חייב בערלה". נמצא שהרמב"ם גרס כמובא בבבלי ונקט כדעת ר' יהודה. סברתו היא שחוטרים היוצאים מן הגזע נחשבים כחלק מן האילן ולכן פטורים מן הערלה והנצרים היוצאים מהשורש - דינם כאילנות חדשים, ולכן חייבים.

ובתוספתא כפשוטה (עמ' 818 שו' 12), כתב שהג' הנכונה היא כפי שנתבאר בבבלי וכ"כ הכס"מ¹.

ב. שיטת הרמב"ם

במשנה (שביעית פ"א מ"ט) נאמר:

"אילן שנגמם והוציא חליפין מטפח ולמטן - כנטיעה, ומטפח ולמעלן - כאילן, דברי ר"ש".

כלומר שאנו מתייחסים לחוטרים שיוצאים מהגזע נמוך מטפח כאילנות חדשים לענין שביעית. סברה דומה מצאנו בדברי ראב"י (ירושלמי שביעית ספ"א) שכן אמר: "הגומם את כרמו פחות מטפח חייב בערלה מפני מראית העין". חכמים לעומת זאת סוברים - "עד שיגום מעם הארץ".

דברי ראב"י מובאים במקום נוסף (סוטה מג ע"ב): "אמר ר' יוחנן משום ראב"י - ילדה פחותה מטפח - חייבת בערלה כל שנותרה דמתחזיא כבת שתא". ואכן מובא בירושלמי (שם) שר' שמעון וראב"י אמרו דבר אחד, והר"ש בפירושו למשנה מביא את הירושלמי (ומכאן שנוקט כהרא"ש להלן).

ולכאורה דברי הרמב"ם סתרי אהדדי, כי בהי"ג פסק כחכמים שדווקא הגומם מעם הארץ - חייב בערלה, מאידך בהי"ט פסק כראב"י שילדה פחותה מטפח חייבת בערלה, ולכאורה לדעת הירושלמי אליבא דחכמים, היה צריך להיות פטור בכה"ג כל זמן שאינו גומם מעם הארץ? וכן בהל' שמטו"י (פ"ג ה"ח) פסק כר' שמעון (וכראב"י בניגוד לחכמים לדברי הירושלמי) מפני שנקט שאם נקצץ והוציא חליפין מטפח ולמטה, הריהו נטיעה. וכבר התקשה הש"ך (י"ד סי' רצד ס"ק לא) בסתירות שבדברי הרמב"ם.

1. יעויין בנוב"י שהכס"מ הגיה את התוספתא שר"י נכתב בלשון סתם היוצא מן הגזע פטור, מן השורשים חייב, ולאחר מכן רמ"א בין מן השורשים ובין מן הגזע - חייב. ולפי"ז אתי שפיר מדוע פסק הרמב"ם כר"י כי בלשון הברייתא נכתב ר' יהודה בלשון סתם.

1. ביאור דברי הרמב"ם בהל' שביעית

"ל שהרמב"ם אינו סובר כהירושלמי שר' שמעון וראב"י אמרו דבר אחד. ולכן פסק כר' שמעון בהל' שמוטו"י מפני שנכתב במשנה ללא חולק. יש לבאר שאין קשר בין דין ערלה, שם הדיון הוא, האם הנצר הוא אילן עצמאי, לבין הדיון בהל' שמיטה. בהל' ערלה, חוטר היוצא מן הגזע, הרי הוא שייך לאילן-האם, ולכן אינו חייב בערלה. לכן פסק הרמב"ם שגם בפחות מטפח, אם לא גמם מעם הארץ - פטור מערלה. לעומת זאת, בהל' שמיטה השאלה היא האם האילן חזק ואינו זקוק לחרישה או שזו נטיעה ואם לא יחרוש היא עלולה להיפסד. ואמר ר' שמעון שאם האילן נקצץ והוציא חליפין, גם אם אלו יצאו מהגזע עד גובה טפח - הרי הם כנטיעה, ומותר לחרוש מסביבם מחמת חולשתם. וכן ביאר החזו"א (שביעית סי' יז ס"ק יא).

2. ביאור דברי הרמב"ם בהל' ערלה

כאמור ישנה סתירה בהל' ערלה גופה, שכן, הרמב"ם פסק שאם נקצץ האילן עד הארץ - חייב בערלה ומאידך נטיעה פחותה מטפח חייבת בערלה. ויש לחלק בין נטיעה שהיא פחותה מטפח שע"כ אמר ראב"י שחייבת בערלה מפני מראית העין לבין קצץ שרק אם הקציצה היתה עד הארץ - חייב בערלה. ויש לומר שכאשר קוצץ רואים שאין זה אילן חדש כי נשאר גדם כלשהו, ולכן אין מראית העין, ופטור מערלה אף כשקצץ מתחת לטפח. ומכל מקום, אם קצץ עד לקרקע ממש, כי אז חייב בערלה מפני שיצאו נצרים מהקרקע. כן תירצו הגר"ז גרוסברג (נטע הילולים עמ' מד שערי צבי ס"ק קיד וקכת, התורה והמדינה יא-יג) ובמשנת יוסף (עמ' צז בתוספת אחרונים) בשם משנת רב יוסף, ס' גונן והציל והרש"ש.

ולפי"ז יש לבאר בפשטות לדעת הרמב"ם שכאשר יוצאים נצרים מהשורשים - חייב בערלה מדאורייתא, ולכן הבחין בין הקציצה שהדיון הוא בדין מראית העין לבין יוצא מהשורשים שחייב מדאורייתא. וכ"כ מהר"א פולדא (לירושלמי שביעית שם). ואמנם אפשר לבאר שאף בקצץ, אם הוא עד לקרקע אסור מפני מראית העין, ולמעלה מן הקרקע - אין מראית העין; אך יותר נוח לפרש כדלעיל. ויש להוכיח מן הגמ' (ב"מ שם) שהאיסור הוא מדאורייתא, שהרי הגמ' עושה צריכותא של ערלה ומקח וממכר, ואומרת: "ואי' אשמועינן קמייתא... אבל גבי ערלה דאיסורא, אימא מודי ליה לר' מאיר." שאף היוצא מן הגזע חייב. ואם נאמר שהיוצא מן השורש - אסור בערלה רק מדרבנן, מדוע נאמר שבאיסורא יודה ר"י לר"מ לחומרא?! ולא מסתבר לפרש אליבא דר"מ שהאיסור ביוצא מן הגזע הוא משום מראית העין, שהרי הדיון בגמ' הוא האם אמרינן "שדי נופו בתר עיקרו" מפרש רש"י:

"דאילן הוא לעצמו דגזע הסמוך לקרקע בתוך שלושה כקרקע הוא.

ואנ"ג דלא מארעא ממש יניק - שדי נופו בתר עיקרו.

כלומר שלדעת ר' מאיר, חוטר היוצא מן הגזע בתוך ג' מהקרקע חייב בערלה, כי נחשב אילן עצמאי, ולזה אין שייכות למראית העין. ובקהילות יעקב (זרעים ס" כב אות א) הוכיח מהצד השני של הצריכותא, שמשמע שכיון שהיו אילן חדש לעניין ממון נחשב כן לעניין ערלה, ומשמע שהוא אילן חדש מעיקר הדין ולא מחמת מראית העין. ועי' בס' חידושים וביאורים (הל' ערלה ס" טז ס"ק ז) שדחה את הראיה וביאר שמו"מ תליא בדעת בני אדם, וכיון שבמראית העין נראה כאילן חדש, כן הוא גם במו"מ.

ג. שיטת הרא"ש והשו"ע

הרא"ש (הל' קטנות ערלה סוף אות ד) מביא את דברי הרמב"ם שהגומם מעם הארץ חייב בערלה וכדברי חכמים, אך כותב: "ול"נ הלכה כראב"י שמשנתו קב ונקר". נמצא, לדברי הרא"ש שאם קצץ אילן והשאיר גזע פחות מטפח - חייב בערלה, וכן נראה מדברי הר"ש (הובא לעיל).

בשו"ע (סי' רצד סעי' יח) נאמר שאילן שנקצץ וחזר וגדל מהשורש - אינו חייב אא"כ נקצץ מעל הארץ ומונין לו משעת קציצה, אבל אם נשאר ממנו כל שהוא - פטור. השו"ע פסק א"כ כרמב"ם וכחכמים, וכן ציין בביאור הגר"א (לשו"ע שם ס"ק נד) וכתב שם שהרמב"ם נקט כחכמים גם משום שאוקימנהו (את ראב"י) ב"שיטה" (כשיטת יחיד). אך הרא"ש פסק כראב"י משום דר' שמעון פסק כוותיה. ומיהו כותב הגר"א, ש"הגמ' סוטה (שם) מוכרעא וכפי שנפסק בסעי' כא וחד טעמא להו". אך מדברי השו"ע אנו למדים שגם אם אנו פוסקים בקצץ כחכמים, אין זה סותר את הדין של ילדה שאינה גבוהה טפח, וממילא אין הוכחה מהגמ' בסוטה, ולפי מה שביארנו לעיל אין גם סתירה בין שני הדינים.

ד. שיטת הרשב"א: נצר היוצא מן השורש - אסור מדרבנן

הרשב"א בתשובה (ח"ג סי' רלז) מביא שמקור דברי הרמב"ם לחייב בערלה באילן שנקצץ הוא מהמשנה שביעית, ולכן נאמר בירושלמי שראב"י ור' שמעון אמרו דבר בין לשיעית ובין לערלה. ולכן נאמר בירושלמי שראב"י ור' שמעון אמרו דבר אחד והוא "שיטה". אך כיון שהיה "שיטה" לא פסק הרמב"ם כמותם אלא כחכמים. אלא שיש להקשות על הרשב"א שהרמב"ם לא פסק כחכמים בהל' שמטו"י אלא כדברי ר' שמעון וצ"ע. ועכ"פ הרשב"א נחלק עם השואל בכך, שהשואל הבין שמחלוקת בין חכמים לראב"י היא שלראב"י יש מראית העין עד טפח ולחכמים יש מראית העין כשקצץ ונשאר קצת מעל הארץ, אך כאשר קצץ לגמרי - הוה כנטיעה וחייב בערלה מדאורייתא. לעומת זאת, סובר הרשב"א שבכל מקרה, לחכמים חייב בערלה רק מדרבנן משום מראית העין.

ונראה שיש נפ"מ גדולה בין אם נאמר שהיוצא מן השורשים חייב בערלה מן התורה או רק משום מראית העין. כי אם אין זה אלא משום מראית העין, אפשר לומר שכאשר הגזע של העץ הראשון קיים כמו בעץ רימון וכדו' - אין מראית עין, כי הכל רואים שהוא חלק מעץ-האם, וכמו שהגמ' התירה "כוליה כרם משום דקלא אית ליה", (ועי' קהילות יעקב שם אות ו שהעלה כסברה זו ודחה אותה, ועי' עמוד הימיני סי' כח עמ' רפה טור 2 שג"כ כתב כסברה זו). ולפי"ז נצטרך לומר שמה שנקטו היוצא מן השורשים - חייב בערלה, איירי באופן שגזע-האם אינו קיים ואז יכול לטעות שהוא עץ שזה עתה נטעו. אך אם נאמר שהיוצא מן השורשים - חייב בערלה מן התורה, בוודאי שהנצרים של הרימונים חייבים בערלה.

ה. עצים שטבעם להוציא נצרים מהשורש

בהערות גידולי ציון (כר"צ הלכות פסוקות פ"ח אות ב, מנחת שלמה סי' עא אות ח) מביא הגרש"ז אויערבך את דברי השו"ע (סי' רב, וצ"ל סי' כג) שעץ שענפיו כלים ונשאר רק השורש מתחת לאדמה - מברכים בפה"ע, ולא אמרי' שכל ימיו הרי הוא אסור באיסור ערלה. לכן מחדש הגרש"ז"א שהדין שהיוצא מן השורשים אסור בערלה הוא רק בנקצץ, אך כאשר הנצרים יוצאים מן השורשים בדרך הגידול הטבעית של העץ - פטור מן הערלה. ויעויין בעמוד הימיני (סי' כח) כתב מרן הגר"ש ישראלי כסברה זו בדעת הרא"ש, וביאר את הטעם שכאשר הוא קוצץ הרי בכך מתבטלת הנטיעה הראשונה, ולכן כשיוצא מן השורשים הרי הוא אילן חדש וחייב בערלה (אך עי"ש שכתב שבכה"ג עדיין אסור מדרבנן משום מראית העין). ועוד הוכיח הגרש"ז"א (בכר"צ שם) שחזינן שמונים שנות ערלה מעת הקליטה ולא משעה שהגיע לגובה טפח.

ולא הבנתי דבריו: חדא מפני שבשו"ע (סי' רג סעי' א) נפסק ברמ"א שלא כדעת הרא"ש: "דלא מיקרי עץ אלא שמוציא עץ מעצו, אבל מה שמוציא עליו משורשיו לא מיקרי עץ... מברכין עליו בפה"א". ואכן הקושיא שהקשה הגרש"ז"א קשה על הרא"ש ואפשר לתרץ כפי שתירץ, אך להלכה לא קיי"ל הכי. וגם הראיה השניה שהביא מכך שמנין שנות ערלה אינו מעת שהאילן מגיע לגובה טפח, אינה מובנת; כי אפשר להסביר שהדין בדין יוצא מן השורשים הוא האם נחשב אילן חדש אם לאו, אך אין זה קשור למנין השנים.

והאמת שמובא בס' כשרות ארבעת המינים מאת הר' יחיאל מיכל שטרן בשם דודו הגרש"ז"א שיש לאסור את הנצרים של האתרוג משום ערלה, ובכך סתר למעשה את מה שכתב בהערות גידולי ציון.

ו. מהו יוצא מן הגזע ומהו יוצא מן השורש

באור זרוע (שם) כתב בשם הארוך שהגזע הוא החלק של הצמח הרואה פני חמה; השורשים - מה שאינו רואה פני חמה, ומשמע שהגדרה זו היא ההגדרה גם להל' ערלה, אף שבגמ' (ב"ב פא ע"ב) היא מובאת להל' מקח וממכר, וכ"כ כס"מ לרמב"ם (הל' מע"ש שם). אעפ"כ הרב קוק זצ"ל (משפט כהן סוף סי' כ) מצייע להקל בהרכבת משמש על שקד, כשההרכבה מתבצעת על השורש. הרב זצ"ל מציין שלא מסתבר שהמיקום של השורש או הגזע יהיה תלוי בכיסוי או הסרת העפר, כדי שייחשב רואה או אינו רואה פני חמה. ע"כ כותב:

"ע"כ מוכרחים אנחנו לחפש אחר סימן כזה שיעשה את החלק שמרכיבין עליו לשורש, בלא תכונה של כיסוי העפר, וזהו הסתעפות הננפים. שכיון שהננפים מסתעפים ממנו כדרך שורשים - הרי זה שורש".

וצ"ל לדבריו ש"רואה פני חמה" אינו הגדרה לגזע או שורש אלא מהוה סימן למקום הגזע והשורש, מפני שבדרך כלל הגזע רואה פני חמה והשורש לא. יתכן שיהיו מקרים שהגזע לא יראה פני חמה בגלל שכיסו אותו בעפר יתר על המידה.

ולפי"ז נראה שאף שהרב קוק זצ"ל דיבר לחומרא לעניין הרכבת שורשים, יתכן שיהיה אפשר להקל בכל העצים שמתרבים מעל צוואר השורש אף כאשר מקום זה מכוסה באדמה.

ז. המסקנה לדינא

יש חולקים על עיקר הדין שהיוצא מן השורשים חייב, שהרי בשטמ"ק (שם) גרס בדברי ר"מ היוצא מן הגזע ומן השורשים - פטור, וכן נקט באור זרוע (סי' שכו). הרא"ש, הטור והשו"ע סתמו דבריהם בדין יוצא מן השורשים. והרא"ש נקט כדברי ראב"י ור' שמעון בדין גומם בפחות מטפח ואילן שגבהו פחות מטפח שחייבים בערלה. אמנם לדברי הרא"ש יוצא מן השורשים - חייב, אלא שלא נתבאר אם הוא משום מראית העין או שמא יודה ראב"י לחכמים שביוצא מן השורשים חייב מדאורייתא.

ולמסקנה היה מקום להקל מכמה סיבות:

- א. יש סוברים שכל הדין אינו אלא מדרבנן משום מראית העין. וכאמור, יתכן שאין מראית העין בנצרים שיוצאים בעצי רימונים אתרוגים וכדו' כי הנצר יוצא בסמוך לאילן-האם, וניכר שהוא חלק ממנו.
- ב. הגרשז"א והגר"ש ישראלי (לדעת הרא"ש) כתבו שהדין הנ"ל הוא רק בנקצץ אך לא בגדל בדרך גידולו. אך למעשה קשה להקל, כי הרמב"ם והתוספתא כתבו שהיוצא מן השורשים חייב בערלה, ולא איירי דווקא

בנקצץ ויתכן שהאיסור הוא דאורייתא. ובחזו"א (דיני ערלה אות כח, ערלה סי' ב ס"ק ח) ובכר"צ (הל' פסוקות פ"ח סעי' א) כתבו בסתמא שהיוצא מן השורשים חייב בלא שום חילוקים.

עם זאת, יתכן שיש מקום להקל בנצרים שיוצאים מצוואר השורש אף כאשר הוא מתחת לפני האדמה כמבואר בתשובת הרב קוק זצ"ל (שם). כ"כ יתכן ויש להקל במקרה של עץ רימון שעברו עליו שנות ערלה, ולאחר שנים יצאו נצרים, ואין יודעים על אלו נצרים כבר עברו שנות ערלה ואלו נצרים הם חדשים. כי מלבד הפוסקים המתירים לגמרי, יתכן שהיה ספק דרבנן, ולכן מותר (עי' תשו' הר' ישראל יעקב קניבסקי הליכות שדה 62 עמ' 18, כתבי קהילות יעקב החדשים סי' מג).

דין ערלה בהרכבת מין בשאינו מינו

ראשי פרקים:

הצגת הבעיה

- א. סוגיית הגמ' בסוטה
- ב. שיטת הרמב"ם
- ג. שיטת מהר"ם אלשיך ובית אפרים באתרוג המורכב
- ד. שיטת השאלת דוד
- ה. שיטת הגר"א בהרכבה ע"ג אילן סרק
- ו. שיטת הטורי אבן: ביטול ילדה בזקנה כביטול איסורים
- ז. שיטת רש"י: ביטול ילדה בזקנה מצד זה וזה גורם מסקנה

הצגת הבעיה

לפני כמה שנים ניטעו לימונים שהורכבו על אחת הכנות של ההדרים. כיון שרצו להחליף את הזן של העץ מלימון לאשכולית אדומה, ביצעו לשם כך שינטוע.

ישנן שתי שיטות עיקריות לביצוע השינטוע: האחת שחותכים את הרוכב הישן לגמרי, ומרכיבים מחדש הרכבת ראש של הזן החדש על הכנה המקורית. שיטה נוספת, הנקראת הרכבת "סנדוויץ'" היא לחתוך חלק של הרוכב אך להשאיר חלק קטן ממנו ולבצע את הרכבת הראש של הזן החדש על הרוכב הקודם. כן היה בשאלה שנשאלנו, ובעצם בוצעה הרכבה של אשכולית אדומה על לימון. הרכבה זו היא להרבה פוסקים הרכבה של מין בשאינו מינו, והשאלה הנשאלת היא האם מלבד איסור כלאיים יש גם חיוב למנות שנות ערלה מחדש.

א. סוגיית הגמ' בסוטה

הגמ' סוטה (מג ע"ב) מקשה סתירה: מחד נאמר: "ולא חיללו – פרט למבריך ולמרכיב" שאינו חוזר מעורכי המלחמה, מאידך נאמר במשנה: "אחד הנוטע ואחד המבריך ואחד המרכיב" - חוזרים מעורכי המלחמה.

כדי ליישב את הסתירה הגמ' מציעה שלושה תירוצים:

- א. הברייתא מדברת על הרכבת איסור ולכן לא חוזר בהרכבה כזו מעורכי המלחמה. המשנה מדברת על הרכבת היתר, ולכן חוזר מעורכי המלחמה; בהמשך מעמידה הגמ' שהרכבת ההיתר היא על גבי אילן הנוטע לסייג, וכדלהלן.
- ב. המשנה מדברת על הרכבת אילן בירק שמותרת לפי רבן שמעון בן גמליאל (וחכמים חולקים ע"כ).
- ג. דברי הברייתא שממעטת הרכבה היא דעת ר"א בן יעקב, ש"הנוטע כרם ולא חיללו" - דווקא, ורק הנוטע כרם חוזר מעורכי המלחמה, וחכמים חולקים עליו במשנה.

על התירוץ הראשון נאמר בגמ':

"האי הרכבת היתר היכי דמי? אילימא ילדה בילדה, תיפוק ליה דבעי מיהדר משום ילדה ראשונה? אלא ילדה בזקנה והאמר ר' אבהו ילדה שסבכה בזקנה בטלה ילדה בזקנה ואין בה דין ערלה? אמר ר' ירמיה: לעולם ילדה בילדה, וכגון דנטע להך קמייתא לסייג ולקורות..."

רש"י מסביר שהברייתא שמיעטה הרכבה מדברת על הרכבת איסור, והתורה מיעטה אותה כפי שמיעטה את הגזלן מהפסוק - "ולא חנכו". לעומת זאת המשנה שריבתה את ההרכבה מדברת על הרכבת היתר, והגמ' מנסה לברר באיזה ציור מדובר, שהרי ילדה בזקנה פטורה, וילדה בילדה בין כך חוזרת מעורכי המלחמה בגלל הנטיעה הראשונה.

ב. שיטת הרמב"ם

הרמב"ם (הל' מלכים פ"ז ה"ו) כותב וז"ל:

"... אחד הנוטע ואחד המבריך ואחד המרכיב הברכה והרכבה שהיא חייבת בערלה..."

הכס"מ מברר מדוע הוסיף הרמב"ם את המילים: "הרכבה שהיא חייבת בערלה", מילים שאינן מופיעות במשנה. לכן הכס"מ מפרש אליבא דהרמב"ם פירוש מחודש בגמ'. הרכבה שהיא חייבת בערלה - הכוונה להרכבת מין בשאינו מינו, וכיון שזו חייבת בערלה, נחשבת היא כנטיעת אילן, ולכן חוזר מעורכי המלחמה.

פירוש זה של הכס"מ אינו מסתדר עם מהלך הגמ' (ועי' שכך מקשה עליו הלחם משנה) שכן לדעתו, אם הרכבת איסור היא זו החייבת בערלה, אזי הרכבת היתר היא זו הפטורה מן הערלה. אך בהמשך הגמ' מבררת: "האי הרכבת היתר היכי דמי? אילימא ילדה בילדה... וכגון דנטע להך קמייתא לסייג ולקורות..." ובמקרה זה - חייב בערלה אף שאירי בהרכבת היתר! אלא ע"כ כפי שפירש רש"י, כאשר

הגמ' אומרת: "כאן בהרכבת איסור" היא אינה מתייחסת לשאלה מה דינה לערלה, אלא פוטרת הרכבת מין בשאינו מינו מחזרה מעורכי המלחמה כי דמי לגזלן ומיעטוהו מ"חיללו".

לכן יש לפרש את הרמב"ם לאור מהלך הגמ' בסוטה, שהרמב"ם בא לאפוקי הרכבה שאינה חייבת בערלה, כגון ילדה בזקנה או ילדה בילדה. "הרכבה שהיא חייבת בערלה" הכוונה היא, להרכבה של אילן ע"ג נטוע לסייג. ולפי"ז הגמ' תתפרש כפשוטה שדווקא בהרכבת היתר חוזר מעורכי המלחמה, ובהרכבת איסור אינו חוזר מעורכי המלחמה, וכפי שפירש רש"י. ואמנם קשה מדוע לא ציין הרמב"ם בפירוש הרכבה ע"ג נטוע לסייג? ועי' בכסף משנה שמפנה לדברי הרמב"ם בהל' מע"ש, שם מבואר מהי הרכבה שחייבת בערלה.

ונחלקו המפרשים בהסברת הרמב"ם. לשיטת הכפתור ופרח (פרק נד) והמאירי (ר"ה י ע"א) אליבא דהרמב"ם אמרי' "בטלה ילדה בזקנה" דווקא כאשר מרכיבים אילן החייב בערלה באילן זקן הפטור מערלה. אך אם מנתקים את הרוכב מאמו (האילן הצעיר) או שלוקחים יחור ומרכיבים אותם באילן זקן - לא אמרי' בטלה ילדה בזקנה וחייב בערלה. ולפי"ז יתבאר הרמב"ם שחוזר מעורכי המלחמה דווקא בהרכבת יחור המחייבת בערלה ודומה לנטיעה. אך עי' בביאור הגר"א (סי' רצד ס"ק מח) שמקשה על הבנת המאירי והכו"פ מהירושלמי ערלה (פ"א ה"ב) שמחפש סוג הרכבה (בתוך שלושים שלפני שביעית) שמחייב בערלה משעת ההרכבה, ומוצא רק את המרכיב ע"ג אילן סרק אליבא דריש לקיש. ואת"ל כדעת הרמב"ם אליבא דהכפתור ופרח והמאירי, אפשר להעמיד במרכיב יחור?! בסגנון זה יש להקשות גם מהגמ' בסוטה, את"ל שבהרכיב יחור - חייב בערלה, ובמציאות זו חוזר מעורכי המלחמה, מדוע מעמידה הגמ' דווקא בהרכיב ע"ג נטוע לסייג?! לכן מסתבר, כפי שכותב הלחם משנה, שהמילים "הרכבה החייבת בערלה" אינן אלא לאפוקי הרכבת ילדה בילדה והרכבת ילדה בזקנה, ולהעמיד בהרכבה ע"ג נטוע לסייג.

ג. שיטת מהר"ם אלשיך ובית אפרים באתרוג המורכב

מהר"ם אלשיך (סי' קז) חולק על הכס"מ וסובר שהרכבת מין בשאינו מינו אינה מחייבת בערלה. הוא דן בפסול אתרוג המורכב על הלימון, ומסביר שהחסרון הוא ש"בטלה ילדה בזקנה" - נמצא שהלימון מעורב באתרוג. אם אמרי' בטלה ילדה בזקנה גם בהרכבת אתרוג על לימון, מוכח שהרכבת מין בשאינו מינו פטורה מערלה. ואמנם אפשר לכאורה לדחות ולומר שהמהר"ם אלשיך סובר שאתרוג ולימון אינם כלאיים זב"ז (עי' רמב"ם הל' כלאים פ"ג ה"ה), אך מוכח מדבריו שהוא מתייחס אליהם כאל שני מינים, וז"ל:

"הילכך בנד"ד לכר"ע בטלה ייחזור האתרוג שהורכב בלימון אגביה דאילן הלימון, ולא אתרוג הוא כלל ואין יוצאין בו כמו שאין יוצאים בתפוח

ורימון ודומיהם... ואע"ג דקיי"ל שאם עבר והרכיב אילן באילן שהפרי מותר באכילה, לא הוי משום דאמרי' דנעשו **השני מינים** מין אחד אלא כמ"ש הרא"ש ז"ל והסמ"ג ז"ל שהטעם משום שלא אסרה תורה הפרי אלא בכלאי הכרם, **אבל לעולם דשני מינים מעורבים כאחד נינהו**".

הבית אפרים (שר"ת אר"ח סי' נו) לעומת זאת, סובר כהכס"מ שהרכבת מין בשאינו מינו מחייבת בערלה. הוא אומר שלא יתכן לומר ש"בטלה ילדה בזקנה" באינו מינו. דין הביטול נובע מכך שהרוכב נהייה טפל לכנה והופך להיות חלק מכל העץ. באינו מינו, הרוכב אינו הופך להיות חלק מהעץ, אלא רוכב - לחוד וכנה - לחוד. וראיה וסימן לדבר - הפירות: פירות הרוכב שונים מפירות הכנה. הבית אפרים מסביר את הגדרת איסור כלאיים. התורה אסרה את הכלאיים מפני "שא"א שייעשו גוף אחד וכל חד וחד לחודי קאי"¹. התורה אסרה את הכלאיים דווקא מפני שמהעירוב יוצאים פירות שמעורב בהם שני הכוחות. לכן כיון שלא אמרי' בהרכבת מין בשאינו מינו "בטלה ילדה בזקנה" ממילא חייב בערלה משעת ההרכבה².

הבית אפרים מוכיח את דבריו מהסוגיה בסוטה. הגמ' לא ביררה ושאלה: האי הרכבת איסור היכי דמי? הגמ' יכלה בפשטות להעמיד בילדה בזקנה ובכה"ג הילדה חייבת בערלה, מפני שהילדה אינה ממין הזקנה, וקמ"ל שאעפ"כ אין חוזרים מעורכי המלחמה כי "חיללו" כתיב!

הוכחה זו של הבית אפרים קלושה היא, וכפי שכבר כתב הרב קוק זצ"ל³ שהגמ' כלל לא ניסתה לברר אם הרכבת איסור חייבת בערלה. בתחילה הגמ' אמרה שהברייתא שאינה פוטרת את המרכיב מעורכי המלחמה מדברת בהרכבת איסור משום ש"חיללו" כתיב, ולעומתה המשנה שמחייבת איירי בהרכבת היתר, ואז היא מתחילה לברר "האי הרכבת היתר היכי דמי?". מהעובדה שהגמ' לא ביררה האי הרכבת איסור היכי דמי, אין להוכיח כלום, כי היה ברור שבכה"ג אין חוזרים מעורכי המלחמה בגלל סיבה אחרת.

1. בהרכבת ראש יתחייב משעת ההרכבה, אך בהרכבת ילדה בזקנה, כיון שלא אמרי' "בטלה ילדה בזקנה" ימשך מנין הילדה.
2. לענ"ד קושיות הרב קוק זצ"ל (פרי עץ הדר אות ז; הוצ' הרב זולדן עמ' מ) ועוד אחרונים על הבית אפרים, מכך שיש מיקרים בהם אומרים "בטלה ילדה בזקנה" אף שהמראה החיצוני שונה, לא קשות, כי הבית אפרים לא התכוון אלא להביא סימן לדבר. הבית אפרים מסביר את טעם איסור כלאיים, ולפי"ז אומר שכאשר התורה אמרה שכל מין עומד לחוד, לא יתכן לומר "בטלה ילדה בזקנה". לדעתו, לא המראה החיצוני לבד הוא הקובע, אלא כיון שהם מינים שונים ויש בהם איסור כלאיים - א"א לעשותם אחד.
3. עץ הדר (עמ' מ הוצאת הרב זולדן), משפט כהן (סי' כד) ועי' ס' נטע הארץ (הי"ח).

הבית אפרים מביא הוכחה נוספת מדברי המהרש"א (על הסוגיה שם) שהעיר על התשובה השניה של הגמ' שהברייתא איירי בהרכבת אילן בירק ואלבא דרשב"ג (שמתיר הרכבה כזו). באילן הנטוע לסייג הגמ' שאלה: "ומאי שנא ילדה בזקנה דבטלה ומאי שנא ילדה בילדה דלא בטלה", וע"כ מתרצת: ילדה בזקנה, אי מימליך עליה - לאו בת מיהדר היא, לעומת ילדה בילדה, שהיא בת מיהדר. שואל המהרש"א מדוע אין בירור כזה בהרכבת אילן בירק? אלא מכאן שבנטוע לסייג - ילדה בטלה בזקנה, אך באילן בירק מכיון שהירק אינו מינו של האילן - לא אמרינן "בטלה ילדה בזקנה". ומכאן משליך הבית אפרים לכל הרכבה של מין בשאינו מינו. אמנם הוא רומז שאפשר לחלק בין הרכבת אילן בירק לבין הרכבת מין בשאינו מינו, אך הוא מעדיף ללמוד את העיקרון שאין הרוכב בטל לכנה כשהם שונים בתכונותיהם; ועי' להלן תשו' השאלות דוד שמגמ' זו הוכיח להיפך.

ד. שיטת ה"שאלת דוד"

ה"שאלת דוד" (יו"ד סי' יא בהגהה שם) מביא את הירושלמי (סוטה פ"ח ה"ה), וז"ל הירושלמי:

"תני ולא חיללו פרט למברין ולמרכיב! א"ר יוחנן - דר' אליעזר בן יעקב היא. אמר רב חסדה דברי הכל היא! כשהרכיב פירות עבירה. מה אגן קיימין? אם כשהרכיב אילן מאכל ע"ג אילן מאכל מין בשאינו מינו - פירות עבירה הן? ואם כשהרכיב אילן מאכל ע"ג אילן סרק מין במינו - נוטע כבתחילה הן? אלא כן אגן קיימין כשהרכיב תאנה שחורה ע"ג לבנה..."

ואמנם רבו הפירושים על ירושלמי זה, אך הפירוש הפשוט הוא כפי שראינו לעיל בבבלי, נסיון ליישוב הסתירה שבין הברייתא לבין המשנה. הגמ' מעמידה בתחילה את הברייתא שממעטת את המרכיב מהחוזרים מעורכי המלחמה אליבא דר' אליעזר בן יעקב שסובר ש"נטע" דווקא. העמדה שניה: אמר רב חסדה דברי הכל היא, ומדובר בפירות עבירה ומיעטה התורה מהפסוק: "וחיללו". מכאן והלאה עוברת הגמ' לברר באיזו מציאות מדברת המשנה שגם מרכיב חוזר מעורכי המלחמה: "מה אגן קיימין"? אם מדובר בהרכבה של מין בשאינו מינו, הרי כבר קבענו שאין הוא חוזר מעורכי המלחמה. אם מדובר במרכיב ע"ג אילן סרק - "נוטע כבתחילה הן!" - יתכן לפרש שבכה"ג מבין הירושלמי שאין ע"ז כלל דין מרכיב אלא נחשב לנוטע גמור. ומתאימים הדברים למה שסובר ריש לקיש (ירושלמי ערלה פ"א ה"ב) שבהרכבה ע"ג אילן סרק - מונים משעת ההרכבה, כי זוהי נטיעה גמורה. אפשרות נוספת שלא יתכן שהרכבה כזו תהיה מותרת לכתחילה! עכ"פ מסקנת הירושלמי שהמשנה מדברת בשכריב תאנה לבנה בתאנה שחורה. תשובה זו של הירושלמי מוזרה היא עד מאד, אך כנראה שהירושלמי סובר שהרכבת תאנה שחורה ע"ג לבנה, אף שוודאי אינה הרכבת כלאיים, מ"מ כיון שהפירות של הכנה ופירות

הרוכב שונים זמ"ז - לא אמרינן "בטלה ילדה בזקנה". המשנה א"כ, מדברת על מציאות זו, ומרכיב כזה חוזר מעורכי המלחמה.

השאלת דוד מסיק מדברי הירושלמי הנ"ל שאם בהרכבת תאנה לבנה בשחורה לא אמרינן "בטלה ילדה בזקנה" בגלל השוני שבין הכנה והרוכב, ובכה"ג אין הרוכב יכול להיחשב טפל לכנה העיקרית - ק"ו בהרכבת מין בשאינו מינו. לפי"ז המרכיב מין בשאינו מינו – יתחייב בערלה.

אמנם השאלת דוד סובר ששיטת הבבלי שונה היא. עצם העובדה שלא מצא הבבלי מציאות נוספת (שחוזר מעורכי המלחמה) מלבד הרכבת אילן בירק מוכח מכאן שדווקא בכה"ג לא אמרינן "בטלה ילדה בזקנה". והאמת היא, שיש לדחות הוכחה זו, כי הגמ' העמידה דווקא בהרכבת אילן בירק אליבא דרשב"ג כי לדעתו הרכבה כזו מותרת, לעומת זאת, הרכבת מין בשאינו מינו בוודאי אסורה, ולכן אין חוזרים בכה"ג מעורכי המלחמה.

השאלת דוד רוצה להוכיח כשיטת הבבלי גם מהסוגיה בירושלמי (ריש ערלה). הגמ' מנסה שם למצוא היכי תימצי לחיוב "מונים" (שמה יאמרו נטע בתוך השביעית) במרכיב בתוך שלושים שלפני השביעית. ההיכי תימצי היחידה היא, מרכיב ע"ג אילן סרק אליבא דריש לקיש הסובר שחייב בהרכבה כזו משעת ההרכבה. ואת"ל שמרכיב מין בשאינו מינו חייב בערלה משעת ההרכבה, תיפוק ליה בפשטות מרכיב במין בשאינו מינו! אלא מכאן מוכיח השאלת דוד שאינו חייב בערלה, ואמרינן "בטלה ילדה בזקנה". והאמת שגם הוכחה זו יש לדחות, שכן לגבי מרכיב אילן בערבה (סרק) נאמר בתוספתא: "אע"פ שאין ישראל רשאי...", אך גוי רשאי (בסרק), וממילא ניתן להעמיד לשון מרכיב ערב ר"ה בכה"ג, אך איך נעמיד ה"מרכיב ערב ר"ה" בהרכבה של מין בשאינו מינו כשזו אסורה אף בגוי?⁴!

עכ"פ מסקנת השאלת דוד היא, כסוגיית הבבלי שגם במרכיב מין בשאינו מינו אמרינן "בטלה ילדה בזקנה", ופטור מערלה.

ה. שיטת הגר"א בהרכבה ע"ג אילן סרק

נאמר בביאור הגר"א (סי' רצד ס"ק מח):

"עכ"פ שמהרכיב אילן מאכל ע"ג אילן סרק אע"פ שאין ישראל רשאי לעשות כן – יש בו משום ערלה. מאימתי מונין לזו משעת נטיעתו. ונ"ל שז"ש בסוטה שם: ל"ק כאן בהרכבת וכו' האי הרכבת היתר ה"ד כו' דר"ל בל"ז ה"א באילן סרק".

4. סנהדרין (ס ע"א), רמב"ם (הל' כלאים פ"א ה"ו), ועיי' תוספתא כפשוטה (עמ' 619 שו' 58) וצ"ע.

כאמור הבית אפרים רצה להוכיח שבהרכבת מין בשאינו מינו - חייב בערלה, מכך שהגמ' לא ביררה: האי הרכבת איסור ה"ד, הרכבה שחייבת בערלה ואעפ"כ אינו חוזר מעורכי המלחמה כי נאמר חיללו פרט להרכבת איסור. יש להסיק א"כ שהגמ' לא ביררה זאת, מפני שהיה פשוט לה שלא אמרי' בטלה ילדה בזקנה בהרכבת מין בשאינו מינו, ולכן חייב בערלה.

לאור דברי הגר"א: "דר"ל בל"ז" כלומר אילו היינו מעמידים בהרכבת איסור - "ה"א באילן סרק", דוחה השאילת דוד את ראיית הבית אפרים. אנו יכולים לסבור שהרכבת מין בשאינו מינו פטור מהערלה, והאי הרכבת איסור איירי בהרכבה ע"ג אילן סרק שאינו חוזר מעורכי המלחמה מפני שהתמעט מ"חזיללו" - פרט להרכבת איסור. ואף ששיטת הגר"א היא, שבהרכבה ע"ג אילן סרק מונים משעת נטיעת הכנה וכדעת ר' יוחנן ולא משעת ההרכבה⁵, לולא המיעוט מהפסוק "וחזיללו" היה חוזר מעורכי המלחמה כתוצאה מההרכבה, שהרי ערלה ורבעי אינם שייכים באילן סרק.

ולע"ד מסתבר אליבא דהגר"א שאמרינן "בטלה ילדה בזקנה" בהרכבת מין בשאינו מינו, כי כאמור דעת הגר"א היא שבהרכבת אילן מאכל ע"ג אילן סרק - מונים שנות ערלה משעת נטיעת הסרק. כלומר, אמרי' בכה"ג "בטלה ילדה בזקנה" אף שאילן סרק לא שייכי כלל במנין ערלה. והסברה היא מפני שבמציאות הילדה מתאחה בזקנה. ולפי"ז נראה שבהרכבת מין בשאינו מינו, שהכנה שייכת למנין ערלה, ק"ו שנאמר "בטלה ילדה בזקנה".

ו. שיטת "הטורי אבן": ביטול ילדה בזקנה כביטול איסורים

שיטת ה"טורי אבן"⁶ שדין ביטול ילדה בזקנה כדין ביטול איסור בהיתר. לפי"ז סובר הטורי אבן שלא אמרינן "בטלה ילדה בזקנה" במרכיב ע"ג אשירה, כי אין הילדה יכולה להתבטל באיסור ע"ז. לפי"ז מסתבר שישוה, מבחינה זו, דין הרכבת מין בשאינו מינו לדין הרכבה ע"ג אשירה, ולא נאמר "בטלה ילדה בזקנה" וחייבים בערלה משעת ההרכבה.

ואמנם לכאורה המקרים שונים, שכן בהרכבה ע"ג אשירה - אין איסור ערלה יכול להתבטל באיסור אשירה, מה שא"כ בנד"ד, אף שהכנה והרוכב הן מין בשאינו מינו, אבל כל אחד לחוד הריהו היתר, נמצא שאיסור ערלה של הילדה יתבטל בזקנה, אף שאין היא ממינה. ולכאורה תליא במחלוקת הרמב"ם והראב"ד (הל' כלאים פ"י ה"ז) בהקשר לכלאי בגדים, וז"ל הרמב"ם:

5. ועי' במאמרנו התורה והארץ (ח"א עמ' 113) שלענ"ד שיטת רוב הפוסקים היא כר"ל שמונים שנות ערלה משעת הרכבה.

6. טורי אבן (ר"ה ט ע"ב ד"ה ל' יום) ועי' שאגת אריה (החדשות שאלה יד).

"לפיכך עורות הכבשים שעושין מהן בגדים אנ"פ שתופרין אותן בפשתן מותרין ואין חוששין לנימות של צמר אף על פי שנכרכו בכלל חוט הפשתן שתפרו בו **שהרי בטלו במיעוטן**".

וע"כ משיג הראב"ד:

"לפיכך עורות הכבשים שעושין מהן בגדים וכו' שהרי בטלו במיעוטן. א"א היה לו לומר שאינו טווי ואם יאמר אנ"פ שאינו טווי הרי הוא אסור מדרבנן כמו הלבדים אם כן גם זה יהא אסור מפני שהוא נז בקשרים **ואם מפני שבטלו במיעוטן שבוש הוא זה וכי צמר בפשתים בטל ברוב** אלא כיון שאין בו איסור תורה אין חוששין לספק".

ולפי"ז נאמר לדעת הרמב"ם, שאף שהכנה והרכב הינן משני מינים וביחד הם יוצרים איסור כלאים, מ"מ הרי הם בטלים האחד בשני, לעומת זאת לדעת הראב"ד נאמר שאין הם בטלים (עי' כס"מ לרמב"ם שם). אך האחרונים ביארו שהרמב"ם מודה בעיקרון לראב"ד שאין ביטול בכלאי בגדים, ורק בהלכה דידן, כתב הרמב"ם שיש ביטול אם מפני שנימות הצמר בטלות כי אינן חשובות (ערוה"ש יו"ד סי' רצט סעי' ה), ואם מפני שחוט הפשתן בטלים בעור הכבש (ט"ז סי' רצט ס"ק א, צפנת פענח הל' כלאים פ"י ה"ז). רק באיסור בשר בחלב מצאנו שהבשר בטל בחלב (או להיפך) מפני שנאמר "לא תבשל גדי בחלב אימו", ורק "דרך בישול – אסרה תורה" כאשר האחד נותן טעם בשני (ט"ז שם בשם הרא"ש). היוצא מהנ"ל, שהרכבת מין בשאינו מינו דומה להרכבת ילדה באשירה, ולדעת הטורי אבן חייב בערלה.

אמנם עי' חזו"א⁷ שדחה את דברי הטורי אבן, והאמת חייבת להאמר שאין זה מסתבר שאנו מתייחסים לדין ביטול ילדה בזקנה כמו דיני ביטולים רגילים של איסור בהיתר.

ז. שיטת רש"י: ביטול ילדה בזקנה מצד זה וזה גורם

רש"י (ע"ז מט ע"א) כתב שהטעם שאנו מונים את שנות ערלה לפי הכנה הוא, מפני שאמרין זו"ז גורם - מותר. ובנד"ד יש לעיין בשתי נקודות:
א. יתכן שלשיטת רש"י גם בהרכבה של מין בשאינו מינו הו"ל זו"ז גורם, וממילא מותר, אך יתכן שנד"ד שונה מכל הרכבת ילדה בזקנה, וכמו שאמרנו לעיל אליבא דהטורי אבן; שכן אמנם נכון שהזקנה היא היתר אך החיבור של הילדה יחד עם הזקנה יוצר איסור כלאי אילן, ואולי לא נאמר בכה"ג זו"ז גורם - מותר, וצ"ע.

7. חזו"א (ערלה סי' ב ס"ק טו) ועי' עוד התורה והארץ (ח"א עמ' 90 ובהערה 15).

ב. בנד"ד אין אנו מדברים על הרכבת מין בשאינו מינו רגילה, אלא בהרכבת "סנדוויץ" 8 יתכן שגם אם נאמר אליבא דרש"י בהרכבת מין בשאינו מינו ז"ז גורם - אסור, בנד"ד נמצא גורם היתר, והוא הכנה המקורית שמתחת לרוכב הראשון. לענ"ד תלוי הדבר בשאלה אם הרכבת סנדוויץ' היא הרכבת כלאיים לכל דבר, או שהיא אסורה רק מחמת העובדה שעכ"פ מעורב בה גם אינו מינו, עיין כעין זה במאמרנו (התורה והארץ ח"ב עמ' 399). אם נאמר שהיא הרכבת כלאיים לכל דבר ז"ז גורם - אסור, אך אם נאמר שהיא הרכבת כלאיים רק בגלל שמעורב בהרכבה זו גם אינו מינו, יתכן שעדיין ישנו גם גורם היתר, וז"ז גורם - מותר.

עכ"פ שיטת רש"י זו דחוויה היא, עי' תוס' (ע"ז שם), רמב"ן ור"ן על ר"ה (י' ע"א) שהוכיחו שגם למ"ד ז"ז גורם - אסור אמרינן בטלה ילדה בזקנה.

מסקנה

שיטת החזו"א⁹ בהבנת ביטול הילדה בזקנה היא הקיצונית ביותר. הוא מבין שביטול הילדה בזקנה נובע מהביטול המציאותי של הרוכב בכנה. הרוכב מתאחה במשך הזמן עם הכנה באופן שהם נראים כאילן אחד, ולכן הרוכב נעשה כענף האילן. לפי"ז פשיטא שלא איכפת לן שההרכבה היא הרכבה של מין בשאינו מינו, וכמו שחלק החזו"א על הטורי אבן לגבי הרכבה ע"ג אשירה, כך יסבור הוא בכל הרכבה של מין בשאינו מינו, (ועי' התורה והארץ ח"א עמ' 91 הערה 16).

הרב קוק זצ"ל בעץ הדר (שם) ובמשפט כהן (שם) מאריך לחלוק על דבריו של הבית אפרים, וסובר שהמראה החיצוני אינו קובע, ואמרינן "בטלה ילדה בזקנה" גם במין בשאינו מינו. כך נקט גם בס' נטע הארץ (ה"ח), וע"ע בנטע הילולים (עמ' נב הערה קלט).

מכל הלא חזינן שלא חשו האחרונים לדעות רש"י, הכסף משנה, הבית אפרים והטורי אבן. בנוסף לכך שיטת המהר"ם אלשיך והגר"א היא להקל. יתר ע"כ לא מצאנו הוכחה ברורה בסוגיית הבבלי והירושלמי להחמיר.

8. וצ"ע מה הדין לגבי איסור כלאי אילן כאשר הרוכב הינו איסור עם הכנה המקורית אך הוי ממין הרוכב הקודם האם נאמר שכיון שמבצעים את ההרכבה ברוכב הקודם אין הרכבת איסור, או שמא כיון שמ"מ יונק מהכנה המקורית הוי מין בשאינו מינו. וכן להיפך, מה הדין כאשר הרוכב הוא מין בשאינו מינו עם הרוכב הקודם אך הוי מינו עם הכנה המקורית.

9. חזו"א (ערלה סי' ב ס"ק טו, סי' יב ס"ק ד, וע"ע כלאים סי' ב ס"ק טו, שביעית סי' כב ס"ק ה).

בהרכבה ע"ג אילן סרק נחלקו ר' יוחנן וריש לקיש (ע"י לעיל) ונחלקו הפוסקים בפסיקתם אם למנות שנות ערלה מעת ההרכבה או מעת נטיעת כנת הסרק (ע"י התורה והארץ ח"א עמ' 113), אך בהרכבת מין בשאינו מינו נראה לענ"ד שאפשר להקל ולמנות שנות ערלה מעת נטיעת הכנה.

בנד"ד צריך להוסיף שנחלקו הרב קוק זצ"ל, החזו"א ועוד אחרונים בהגדרת המינים השונים בהדרים. יתכן שההרכבה עליה מדובר, אינה הרכבת איסור אלא הרכבה של ספק מינו.

הרב קוק זצ"ל (משפט כהן סי' כה) פסק שתפוז ואשכולית הם שני מינים. לעומתו, החזו"א (כלאיים סי' ב ס"ק ט, סי' ג ס"ק ז) קבע שתפוז, לימון אשכולית, אתרוג וחושחש הם ספק מין אחד, ועי"ש הנפ"מ. בספר זרע הארץ (הל' כלאי אילן ה"ה עמ' רנח) מתיר להרכיב את התפוז ע"ג החושחש, וכן התפוז על האשכולית או האתרוג על הלימון, אך אוסר להרכיב תפוז על לימון מתוק מפני שטעמיהם שונים לגמרי.

לדיון זה יש להוסיף את מה שכבר הזכרנו לעיל שאין מדובר כאן על הרכבת מין בשאינו מינו רגילה, אלא הרכבת סנדוויץ', ולכן נראה לענ"ד שאפשר להקל ואין למנות שנות ערלה מחדש משעת ההרכבה. כמובן, יש להזהיר את החקלאים שלא יעשו כן לכתחילה מפני איסור כלאיים.

הרכבת תמך

ראשי פרקים

הצגת הבעיה

- א. הרכבת תמת - ביטול ילדה בזקנה
- ב. ביטול ילדה בזקנה בהרכבת שני אילנות
- ג. ביטול הילדה בזקנה
- ד. דין האילן הנתמך כאשר הכנה הישנה מתנוונת
- ה. "זה וזה גורם"
- ו. סיכום

הצגת הבעיה*

מבצעים הרכבות תמך לשתי מטרות:

- א. כאשר רואים שיש בעיה של צימוח העץ הנובע מכנה שאינה מתאימה וכדו'.
 - ב. כאשר רואים שהיבול אינו מספיק מבחינה כמותית ו/או איכותית (בחירת הכנה יכולה להשפיע על טיב/איכות וכמות הפירות).
- אם הבעיה של העץ היא בעיה של צימוח - עושים תמך לאחר שנתיים-שש שנים. אם הבעיה היא של היבול (איכות או כמות) בד"כ מבצעים את ההרכבה מאוחר יותר לאחר 10-15 שנה.
- כשמבצעים הרכבות תמך משתמשים בכנות חזקות כמו חושש וולקא וכדו'.
- לוקחים מהמשתלה שתילים צעירים בני 1/2-3/4 שנה וכשעובי הכנות בגודל של פחות מאצבע. שתילים אלו גדלים בשקיות קטנות (כדוגמת שקיות שתילי גפן, 1 ליטר). נוטעים את הכנות צמוד לעץ הנתמך.
- פותחים בעץ (על הרכב) כמין חלון ע"י קילוף הגזע. אורך כ-20 ס"מ רוחב כרוחב הכנה החדשה כ-1/2 ס"מ. עושים כנ"ל גם בכנה החדשה ודוחפים את הכנה החדשה לתוך החלון של הכנה הישנה. קושרים היטב עם סרט או מחברים

* עפ"י מידע שנמסר ע"י מדריך החקלאי למטעים מר מאיר פרנקל.

עם מסמרים קטנים. בד"כ מבצעים שתי הרכבות תמך לכל עץ לשם האיזון וכיון שההשפעה של התמך ניכרת בד"כ רק בצד אחד של העץ.

ישנם שני מועדים לביצוע ההרכבה: יש כאלה שמבצעים את ההרכבה מיד עם נטיעת הכנה בצמוד לעץ; וישנם כאלה שמבצעים את ההרכבה רק לאחר שהכנה נקלטת באדמה - לאחר כחודש.

הכנה החדשה מקבלת בתחילה הזנה מעץ-האם ולא מהשורשים; (לכן ישנם כאלה שמבצעים את ההרכבה לפני קליטת הכנה).

לאחר שנתיים-שלוש מקבלת הכנה החדשה את תפקוד הכנה והכנה הישנה הופכת במשך הזמן להיות מיותרת. עובדה זו נראית לעיניים, כי בעוד שכאמור הצימוח של העץ היה לקוי, צימוח דל, צהוב וכדו' - כשהכנה מתחילה לתפקד הצימוח נהיה ירוק והצימוח משתפר. כמו כן, הכנה מתחילה להתעבות. לאחר 7-7 שנים לערך הכנה הישנה מתנוונת לגמרי ומתפוררת.

השתיל נמצא במשתלה בין 1/2 ל-3/4 שנה. בנוסף, עוברות לפחות שנתיים עד שהכנה החדשה תופסת את מקום הכנה הישנה - בסה"כ 2.5 שנה. יש לדון א"כ האם העץ פטור לגמרי גם לאחר הרכבת התמך או שמא חייב לאחר שנתיים כאשר הופך להיות כנה או לאחר כ-7 שנים שהכנה הישנה מתנוונת לגמרי. על הצד שחייב האם חייב עד סוף מנין ג' מעת נטיעת התמך או שמא מונה את המנין מההתנוונות של הכנה הישנה.

ישנם שלושה מצבים של תפקוד התמך ויחסו לכנה הישנה; לכן יש להתייחס לכל מצב בנפרד:

1. בתחילה התמך מקבל חיות מהכנה הישנה. במקרה זה יש לדון בחיוב ערלה של התמך.

2. לאחר כשנתיים כנת התמך הופכת להיות עצמאית; האילן קרי הרוכב שממנו יוצאים הפירות מקבל את חיותו בעיקר מהתמך אך עדיין הכנה הישנה ממלאת את תפקידה ברמה מסוימת.

3. לאחר 7-8 שנים הכנה הישנה אינה משמשת יותר ככנה, והתמך הוא הממלא לבד את התפקיד הזה. הכנה הישנה מתנוונת אז לגמרי ובמשך הזמן מתייבשת ומתפוררת.

א. הרכבת תמך - ביטול ילדה בזקנה

הגמ' (סוטה מג ע"ב) אומרת:

"... אלא ילדה בזקנה, והאמר ר' אבהו ילדה שסיבכה בזקנה - בטלה ילדה בזקנה ואין בה דין ערלה..."

וכן נפסק ברמב"ם (הל' מע"ש פ"י הט"ז)¹.

יש לדון האם בהרכבת תמך אמרי' ש"בטלה ילדה בזקנה" או ש"בטלה זקנה בילדה". כאשר מרכיבים יחור (הרכבת ראש כמו בציור של רש"י בסוטה שם) פשיטא שהוי הרכבת ילדה בזקנה. אך במקרה שמבצעים הרכבה של שני אילנות שנטועים באדמה יש לברר מתי אנו מגדירים זאת כהרכבת ילדה בזקנה ומתי הרכבת זקנה בילדה.

נראה שהדבר תלוי באופן ביצוע ההרכבה. כאשר לוקחים ענף מהילדה ותוקעים אותו בתוך האילן הזקן וענף זה מתאחה בתוך הגזע של האילן הזקן הרי זה הרכבת ילדה בזקנה. לעומת זאת כאשר לוקחים ענף מהזקנה ותוקעים אותו בתוך הילדה וזה מתאחה בתוך הילדה אזי נחשב הרכבת זקנה בילדה. וכן מתבאר בדבריהם של תוס' הרא"ש (סוטה מג ע"ב ד"ה ילדה) והמאירי (ר"ה ט ע"ב), וז"ל המאירי: "...אבל כשנסבך בד של אילן מחובר באחר – בטל הבד אם הוא ילד באחר אם הוא זקן וזוהי משנת סיפוק...".

היוצא מהנ"ל שהרכבת תמך מוגדרת כהרכבת ילדה בזקנה², אלא שיש לדון האם אמרי' בכה"ג "בטלה ילדה בזקנה" אם לאו.

ב. ביטול ילדה בזקנה בהרכבת שני אילנות

בתיאור הרכבת התמך צויין שישנם שני מועדים לביצוע ההרכבה:

א. הרכבה מיידית לאחר נטיעת התמך.

ב. הרכבה רק לאחר שהתמך נקלט באדמה (כחודש ממועד הנטיעה).

כאמור לעיל, הרכבת תמך נחשבת בתחילה הרכבת ילדה בזקנה. אך יש לדון אם אמרי' "בטלה ילדה בזקנה" בשני האופנים שתיארנו. כאשר מרכיבים לאחר שהתמך נקלט באדמה, אזי הילדה כבר התחייבה בערלה, ובזה נחלקו לכאורה אמוראים בירושלמי (פ"א ה"ג); נאמר:

"ר' בא... בשם ר' חנינא בן גמליאל ילדה שסיפקה בזקנה – טהרה הילדה.

א. אמר ר' חייא בר בא מתניתא אמרה כן? "סיפוק גפנים..." – וחש לומר שמא השרישה הילדה עד שלא תתאחה מן הזקנה (ומהמשה משמע

1. ועי' במאמרנו משמעות ההרכבה בערלה (התורה והארץ ח"א עמ' 100-85).

2. וכ"כ הרב גולדברג (ס' הארץ ומצוותיה עמ' קיט). ואמנם עי' במאמר הרב דב מילר, התורה והארץ (ח"א עמ' 73), שרצה להוכיח מתוך תשובת שאילת דוד (יו"ד סי' יא) שהרכבת תמך נחשבת הרכבת זקנה בילדה, כי הכל תליא בכוונתו של מרכיב. וכיון שמרכיבים את התמך לצורך החלפת הכנה החדשה ומייעדים אותו להיות בעתיד הכנה של העץ, אזי אי אפשר לעשותו טפל לאילן הזקן. אך לענ"ד אין זאת כוונת השאילת דוד וכאמור הכל תליא במציאות האיחוי ולא בכוונתו של מרכיב.

שלא חששו, ומכאן שבטלה ילדה בזקנה).

ב. ר' חנינא בריה דר' הילל – דר' יהודה היא, דר' יהודה אמר מתאזרה היא עד שלא תשריש (איחוי ההרכבה קודמת לקליטת השתיל באדמה ואין ראייה מהמשנה).

ג. ר' יוסי בשם ר' יוחנן – שורשים אין בהם ממש (והעיקר הוא האיחוי של ההרכבה).

הר"ש מפרש אליבא דר' חנינא בן גמליאל (דעה א' שהובאה לעיל בירושלמי) שבטלה הילדה אף בכה"ג שהתחייבה קודם לכן. לדעות ב' ו-ג' בעיקרון לא טהרה הילדה ורק בנידון המשנה שההרכבה והנטיעה של הילדה היתה ביחד - מותרת, כיון שאיחוי ההרכבה קודם להשרשה או שאין מחשיבים את ההשרשה (אולי בגלל שעיקר היניקה היא מההרכבה). משמע מדברי הר"ש שדעות ב' ו-ג' הן רק דחיה לנסיון ללמוד את הדין של ר' חנינא בן גמליאל מהמשנה, אך לדינא מסכימות הן למה שאמר ר' חנינא בן גמליאל. ולפי"ז יש לומר שמסקנת הירושלמי היא שאמרי' "בטלה ילדה בזקנה" גם כאשר התחייב הנרכב בערלה מקודם, וכן נקט החזו"א (ערלה סי' ב ס"ק ז) והביא ראיה מהרמב"ם (הל' מע"ש פ"י הט"ז), וכן כתב הגר"א (יר"ד סי' רצד ס"ק מח). אך יצוין שבפירוש הגר"א לירושלמי דעות ב' ו-ג' חולקות על היסוד של ר' חנינא בן גמליאל, ולפירוש זה היה מקום לומר שלא ברור מהי מסקנת הירושלמי³.

אך מדברי הרמב"ן (ר"ה ט ע"ב ד"ה עוד ראיתי) נראה שחולק על הר"ש וסובר שאמרי' "בטלה ילדה בזקנה" רק באופן שהוא כעין הרכבת ראש, ור' חנינא בן גמליאל מעולם לא אמר לפטור את הילדה כאשר זו כבר התחייבה בערלה. וכן נקט ישועות מלכו (הל' מע"ש פ"י ה"י) וכ"כ גם הגרצ"פ (הר צבי זרעים ב סי' י ד"ה וקצת).

ולפי"ז אם אמרי' "בטלה ילדה בזקנה" יש לדון כדלעיל האם בטלה לגמרי; אך אם נאמר שלא אמרי' בטלה ילדה בזקנה, כאשר הילדה כבר התחייבה בערלה, וממילא התמך חייב בערלה, מ"מ לגבי התמך עצמו אין נפ"מ שכן אינו מוציא פירות. אך יש לדון מה יהיה דין הזקנה כאשר היא תתנוון ועיקר חיותה תהיה מן הילדה וכדלהלן.

ג. ביטול הילדה בזקנה

כשמרכיבים את התמך מקבל התמך את עיקר יניקתו מן הזקנה ולאחר כמה שנים הזקנה היא זו אשר יונקת מן הילדה. עובדה זו מוכחת מתוך שיפור

3. ועי' בחזו"א שיש לסמוך על ביאור הגר"א לשו"ע כיון שהוא כ"ק לעומת ביאור הגר"א לירושלמי שהוא כ"י התלמידים.

מצבו של העץ כמתואר בסקירה בתחילת התשובה. לכן יש לדון ממה נובע דין ביטול ילדה בזקנה: האם נאמר שכיון שבטלה הילדה בזקנה, שוב אין הילדה יכולה להתחייב מחדש או שמא יתכן שהפטור הוא זמני לזמן שהילדה טפלה לזקנה; אך ברגע שהילדה מפסיקה להיות טפלה לזקנה - מתחייבת היא מחדש בערלה.

בשאלה זו נחלקו החזו"א והגרצ"פ. כתב החזו"א (ערלה סי' ב ס"ק ה ד"ה ונראה):

"ונראה דגם בילדה שטיפקה ואח"כ הפטיקה - מונין משנת פטיקה אנ"ג דהיתה שעה אחת שינקה מעצמה".

דעת החזו"א היא שנוקטים כדעות שאמרי' "בטלה ילדה בזקנה" גם בילדה שכבר התחייבה בערלה. כ"כ סובר החזו"א (שם ס"ק ד ד"ה והנה) שאם הרכיב ענף מהילדה לזקנה, במידה וכוח הזקנה יפה (ע"י בדיקת עליון ע"י ירושלמי ערלה פ"א סוף ה"ג) - נפטרת כל הילדה ולא רק הענף היוצא מן ההרכבה. לכן כותב החזו"א שאם לאחר ההרכבה חזרו וניתקו את הילדה מן הזקנה ע"י חיתוך הענף המורכב מן הילדה - חזרה הילדה להתחייב בחיוב ערלה מחדש, כיון שהפיסוק נחשב כנטיעה חדשה. ועי' בדברי החזו"א ביתר אריכות במכתב שפרסם הר"ק כהנא (המעין, שערים גליון האלף וכן בדיני ערלה ס"ק כט).

הגרצ"פ חולק על החזו"א בשלוש נקודות:

1. לא קי"ל כר' חנינא בן גמליאל לפטור את הילדה כשכבר התחייבה קודם.
2. כאשר אמרי' "בטלה ילדה בזקנה" - לא נפטר כל האילן הזקן אלא רק הענף המורכב.
3. דין ביטול ילדה בזקנה נובע מדין "שורש פטור" הפוטר בערלה, וכיון שנפטרה הילדה - אין סיבה שתתחייב היא מחדש בחיוב ערלה.

מקור הדברים הוא במשנה (ערלה פ"א מ"ד) שאם הבריכו ענף, והענף מקבל חיות מהזקנה - פטור, אך אם נעקר הזקן - מתחייב הזקן כדין הבריכה. הריב"ש (סי' רפג) נשאל האם דין המשנה לגבי הבריכה, הוא דווקא בנעקר או ניתק את הבריכה מהזקן בתוך ג' שנות הבריכה או אפי' לאחר מכן. ועונה ריב"ש שפשיטא שהוא אפי' לאחר ג' שנים. ומבאר שהחיתוך הוא כמעשה נטיעה, ומשמעות הדבר שאז נהפכה הבריכה להיות אילן עצמאי, ולכן חייב. בכה"ג כיון שהזקן מקבל חיותו מן הבריכה מתחייב מחדש⁴.

4. ועי' הערת המהדיר (שם הערה 10, 10א) שכן היא דעת הרמב"ם והרשב"א וכן נקט בשו"ע (סי' רצד סעי' טז) וחזו"א (ערלה סי' ב ס"ק ה). אך בס' האשכול (אלבק ח"ב עמ' 20) הביא שתי דעות ובשנו"א (פ"א מ"ה) כתב שמונים משעת ההברכה; אולם עי' חזו"א שהגר"א בביאורו

בין לחזו"א ובין לגרצפ"פ ברור, שיסוד הדין בהברכה הוא שהניתוק או העובדה שכוח הילדה יפה נחשבים כנטיעה חדשה כיון שהילדה הופכת להיות אילן עצמאי. החזו"א והגרצפ"פ נחלקים במשמעות ההרכבה: לדעת החזו"א כשמרכיבים את הילדה בזקנה היא טפלה לגמרי לזקנה והיא מפסיקה להיות אילן עצמאי. כיון שהילדה הופכת להיות כענף הזקנה, מובן שכל הילדה ניתרת. לדעת החזו"א ניתוק של הילדה מהזקנה הריהי כיצירת אילן עצמאי, כנטיעה חדשה, ולכן מתחייבת היא מחדש באיסור ערלה.

לעומת זאת סובר הגרצפ"פ שביטול הילדה בזקנה אינו נובע מכך שהילדה הפכה להיות כענף של הזקנה, אין כאן ביטול מוחלט של הילדה כאילן עצמאי וגם כאשר אמרי' "בטלה ילדה בזקנה" - אין זה פוטר את כל הילדה אלא רק את הענף המורכב. כיון שהילדה לא הפסיקה מעולם להיות אילן עצמאי, אזי הניתוק לא נחשב כנטיעה חדשה המחייבת בערלה. לדעת הגרצפ"פ, יסוד הדין של ביטול הילדה בזקנה הוא מחמת "שורש פטור- פוטר" (ירושלמי ערלה פ"א ה"ב), ולאחר שיש כאן שורש פטור ואין שום גורם המחייב את האילן מחדש בערלה אזי נשארת הילדה בפטורה.

החזו"א סובר שלא אמרי' "שורש פטור - פוטר" אלא בשורש אחד, דומיא דהמשנה "ענת שבאו אבותינו..." אבל כשהאילן נטוע בשורשו והוא רק יונק מהאילן השני מלמעלה ע"י ההרכבה - לא אמרי' "שורש פטור - פוטר". לפי"ז מסביר החזו"א (במכתבו של הר"ק כהנא לגרצפ"פ) את ההבדל בין הדין ב"סיפקה ילדה לזקנה" לבין הדין ב"שורש פטור". בהרכבת ילדה בזקנה - בטלה הילדה רק כאשר עיקר חיותה של הילדה היא מהזקנה, בעוד שמדין שורש פטור די ביניקה פורתא (כדי שורש קטן).

הגרצפ"פ לעומת זאת, סובר שגם בהרכבת ילדה בזקנה - אמרי' שורש פטור - פוטר, ומביא ראיה לדבריו מהרמב"ם (הל' מע"ש פ"י הט"ז אליבא דהמאירי ר"ה י ע"א, והכ"פ פרק נד) שבהרכבת ראש לא אמרי' "בטלה ילדה בזקנה" ומ"מ כתב שם שאם הרכיב ילדה בזקנה - הפירות שגדלו עד עתה חייבים, ומשמע שהפירות שיגדלו פטורים. ומכאן שאף שיונקת מן הילדה ג"כ אמרי' שורש פטור⁵.

לשו"ע שתק.

5. הגרצפ"פ מבין את הרמב"ם (אליבא דהמאירי וכו"פ) שמודה שיש ביטול ילדה בזקנה באילנות מחוברים וכן כתב מפורש המאירי (ר"ה י), וכן משמע בביאור הגר"א (ס"ק מח): "והוא תמוה מאד (הרמב"ם) דאם הרכיב ילדה בזקנה בטלה ילדה ואפי' נקצץ... אך בלא נקצץ הרמב"ם מודה וכו"ל; אך עי' בשאלת דוד (יו"ד סי' יא) שגרס בהגר"א ואפי' לא נקצץ, ועי' בהערת המהדיר למאירי הנ"ל.

ד. דין האילן הנתמך כאשר הכנה הישנה מתנוונת

בנד"ד הרכיבו את התמך באילן הזקן. כאשר הכנה הישנה מתנוונת לגמרי לכאורה היה מקום לומר אליבא דהחזו"א שדמי לפיסוק של הילדה מהזקנה ובכה"ג כתב החזו"א שחוזרת הילדה למנין חדש של ערלה. אך לענ"ד לא נראה כן כיון שכאמור החזו"א מודה שהיסוד לחיוב ערלה, במקרה זה, נובע מכך שהפיסוק הוא כעין נטיעה, על ידי כך שהילדה חוזרת לעצמאותה וכפי שראינו בהברכה. זה אפשרי בציור שעליו מדבר החזו"א שהילדה נטועה במקום אחד והזקנה במקום אחר (קרוי) ורק לקחו ענף מהילדה והרכיבו אותו בזקנה. כאשר הרכיבו אותו בזקנה (וכוח הזקנה יפה) איבדה הילדה מעצמאותה ואז כשניתקו אותה הוי כנטיעה חדשה כיון שחזרה לעצמאותה. אך בנד"ד הילדה התאחתה לגמרי באילן הזקן, ולכן אין כאן ילדה שחוזרת לעצמאותה שכאילו ניטעת מחדש. לכן נראה שהחזו"א יודה לגרצפ"פ בכה"ג ולא יחייב את האילן במנין חדש.

לכך יש להוסיף שהחזו"א מחייב במנין חדש רק בכה"ג ש"בטלה הילדה בזקנה", וכיון שבטלה ואח"כ ניתקו אותה מן הזקנה נחשב הניתוק כנטיעה חדשה. החזו"א מסייג את הביטול בכך שיוכח שכוח הזקנה יפה, וזה ע"י סימן העלים כמבואר בירושלמי (ערלה פ"א סה"ג).⁶

וכתב החזו"א שאם לא בדקו יש להחמיר, אך אין זה אלא מחמת הספק. ולדעת הגרצפ"פ (נטעי הכרם עמ' יד, מפרי הארץ עמ' מ-מב) סימן העלים הוא רק כאשר העלים הפכו פניהם; אך במקרה שנשארו כמות שהם אין בכך שום סימן ויתכן שהענפים יונקים גם מהילדה וגם מהזקנה ובכה"ג לא אמרי' בטלה ילדה בזקנה. נמצא שלא ברירא כלל שבהרכבת תמך - התבטלה הילדה בזקנה, וכיון שכן גם אם ניתקו את הילדה - אין היא חייבת במנין חדש.

זאת ועוד, החזו"א (סי' ב ס"ק ד) כותב:

"והנה קיי"ל לדינא דאפי' ילדה הנטועה שסיפקה בזקנה - מותר ודווקא בשעהלין מתהפכין וניכר דגדלי מהזקנה, ואין הדבר מצוי אלא **בשהיתה הילדה כוחה רע** בתחילה והזקנה יפה..."

אך בנד"ד שמדובר בשתילים מאד חזקים שעתידים להשתלט על הזקנה, בוודאי שהם עומדים בעצמאותם וממילא אין הם בטלים לגבי הזקנה.

אם אנו לא אומרים "בטלה ילדה בזקנה" (כפי שקיי"ל לדעת הגרצפ"פ או לדעת החזו"א לפי הסברות דלעיל) הילדה (כנת התמך) נשארת בחיובה וממילא ממשיכה למנות

6. ועי' שו"ע (סי' רצד סעי' טז) שהשמיט את סימן העלים, אך הר"ן (ריש ר"ה), ט"ז, באר הגולה ועוד הביאו אותו.

את שנות הערלה. זאת, אף שאין משמעות מעשית לכך כי גוזמים את הענפים (חזירים) שיוצאים מהכנה ואין מאפשרים לה להוציא פירות. לכן, כאשר הכנה הישנה מתנוונת לגמרי לאחר 6-7 שנים לפחות, הילדה כבר הזדקנה, ולכן אין מקום לחייב את האילן בחיוב ערלה מחודש, וכ"כ חו"ב (לגר"ח גרינמן ערלה סי' טו ס"ק ו).

אם הכנה הישנה לא התנוונה לגמרי, בוודאי שהאילן פטור מן הערלה גם אם עיקר חיותו היא מן התמך. וכ"כ החזו"א (ערלה סי' ב ס"ק ו סד"ה אבל) שמבחין בין מקרה של הברכה לבין מקרה של הרכבה. בהרכבה, רק אם עיקר היניקה של הילדה משל עצמה - חייב בערלה. לעומת זאת, בהרכבת זקנה בילדה שפטור כל זמן שהזקנה עדיין יונקת אפי' קצת משל עצמה כיון ששורש פטור פוטר, ולכך די אפי' בשורש קטן כמבואר במשנה (ערלה פ"א מ"ב) עת שבאו אבותינו וכו' ובירושלמי (שם).

ואמנם יש מקום לחלק שיניקה פורתה (של הזקנה) מועילה בהרכבת זקנה בילדה, רק כאשר אנו דנים על הענפים שגדלים מהזקנה; אך בנד"ד הענפים של האילן צומחים לאחר שנתיים משתי הכנות גם יחד, ולכן היה מקום לאסור את הפירות עד סוף מנין שנות ערלה של כנת התמך. אך האמת היא שיש להתיר מדין זו"ז גורם וכדלהלן.

ה. "זה וזה גורם"

נאמר בגמ' ע"ז (מט ע"א):

"ר' יוסי אומר נוטעין יחוד של ערלה ואין נוטעין אגוז של ערלה, מפני שהוא פרי; ואמר רב יהודה אמר רב מודה ר' יוסי שאם נטע והבריך או הרכיב - מותר..."

רש"י ותוס' נחלקו בשתי נקודות:

1. לדעת רש"י נטיעת אגוז הוי בכלל זו"ז גורם, האגוז האסור והקרקע שהיא היתר. לעומת זאת תוס' סוברים שלא אמרי' בכה"ג זו"ז גורם כיון שאין שני הגורמים מעניין אחד אבל אילן וקרקע אינם מעניין אחד ולכן האיסור נשאר בעינו.

2. לדעת רש"י "ילדה בטלה בזקנה" מצד זו"ז גורם⁷, ולדעת תוס' היתר הילדה אינו נובע מדין זו"ז גורם אלא מצד דיני ביטול.

ואמנם התוס' (שם) כתבו שדין "בטלה ילדה בזקנה" אינו מדין זו"ז גורם אלא מדין ביטול, דהיינו שהיחור מתאחה בזקנה והופך להיות כחלק ממנו.

7. ועי' ר"ן (ע"ז דף כא מדפי הרי"ף).

ומ"מ כוונת התוס' היא שאין צורך להגיע לדין ז"ז גורם, ואף למ"ד ז"ז גורם - אסור, אמרי' בטלה ילדה בזקנה. אך בנד"ד שלא אמרי' בטלה ילדה בזקנה לשיטת כמה מן הראשונים, בוודאי עלינו לדון מצד ז"ז גורם.

קיי"ל ז"ז גורם מותר (רמב"ם הל' מע"ש פ"י הכ"א, הל' ע"ז פ"ז הי"ד), אך מ"מ אסור לעשות כן לכתחילה⁸.

אך עי' ר"ן (ע"ז שם) שהביא את קושיית הרמב"ן: איך הגמ' (ע"ז שם) מוכיחה מדין נטיעת אגוז שר' יוסי סובר ז"ז גורם אסור? דילמא סובר ז"ז גורם מותר, אלא שאסור לעשות כן לכתחילה! ומיישב הר"ן שאסרו לכתחילה רק כאשר עושה מעשה בידים - שכן הוי כמבטל איסור לכתחילה. אך כאשר ההנאה מהיתר היא רק ממילא כמו במקרה של זורע ירקות תחת אילן של ע"ז - בכה"ג אינו כמבטל איסור לכתחילה ולכן מותר אף לכתחילה וכן כתב ב"י (יו"ד סי' קמב, ט"ז שם ס"ק טז, ש"ך ס"ק כה).

ובנד"ד לכאורה עושה מעשה בידים של הרכבה והיה מקום לאסור לעשות כן לכתחילה? ויש לומר שאינו אסור כיון שאין מרכיבים כדי ליהנות מן האיסור, אלא עושים כן כדי לשפר את מצב העץ בכללותו. ומצאנו כגון דא בתה"ד (סי' קעא, קיד) שכשארין כוונה לבטל את האיסור - לא אסרו מדין מבטל איסור לכתחילה וכן נפסק בשו"ע (סי' פד סעי' יד). ויש להביא ראיה לכך מדברי רש"י והר"ן (ע"ז שם) שמסבירים את דין ביטול ילדה בזקנה מצד ז"ז גורם, ומ"מ לא העלו על הדעת לאסור לכתחילה להרכיב ילדה בזקנה.

ועוד יש לומר שאסרו לכתחילה ז"ז גורם כאשר יש הפסד מועט כגון במקרה של הסקת תנור בעצים של ע"ז (שו"ע שם סעי' ד) אך לאחר שהתנור הצטנן מותר לאפות באותו תנור אף שהתנור היה חדש, ובכה"ג אמרי' שהלכתחילה הוי כדיעבד (תוס' פסחים כו ע"ב ד"ה בין בהגר"א יו"ד שם ס"ק ו).

8. וכן מבואר ברמב"ם (הל' מע"ש פ"י הכ"א) שאין מרכיבין לכתחילה כפניות של ערלה.

ו. סיכום

- א. הדרך הטובה ביותר היא להשתמש בשתילים שהם בני שלוש אשר גדלו במשתלה כשהם מחוברים לאדמה (יגדלו אותם בשקיות קטנות כדי שיתאימו להרכבת תמך). כיון שאין הם חייבים בערלה לא שייך לחייב בערלה מחדש בעת התנוונות הכנה הישנה. מבירור שערכנו, הצעה זו אינה מעשית כיון שלאחר שלוש שנות גידול - העץ אינו גמיש דיו ואי אפשר להשתמש בו לשם הרכבת תמך.
- ב. עדיפות שניה היא לבצע את ההרכבה רק לאחר שהתמך נקלט באדמה, כיון שלדעת כמה מהראשונים (רמב"ן תוס' וכן נקטו הישועות מלכו והגרצפ"פ) - לא אמרי' "בטלה ילדה בזקנה" כאשר הילדה כבר התחייבה בערלה. כיון שכן ממשיך התמך למנות שנות ערלה כרגיל, והזקנה מתנוונת לאחר שנות ערלה שלה.
- ג. לענ"ד גם אם מרכיבים את התמך מיידית - לא אמרי' בטלה ילדה בזקנה, וכדלעיל (ולרווחא דמילתא אפשר להשאיר חזיר מכנת התמך ולהיווכח שלא יתהפכו פני העלים). נמצא שאין חיוב מחודש של ערלה כפי שהובא באות ב.
- ד. במשך שלוש שנות ערלה של כנת התמך - פירות האילן אינם אסורים מפני שזו"ז גורם מותר.

הרכבת תמך

ראשי פרקים

- הצגת הבעיה
- א. הרכבת אילנות
 - ב. הרכבת ענף באילן
 - ג. הסבר המחלוקת
 - ד. אחוי או השרשה קודמים
 - ה. מעמד העץ המורכב
 - ו. יניקה מהצעיר והזקן
 - ז. הפסקת יניקה
 - ח. מנין שנות ערלה לאחר התגברות הצעירה
 - ט. סיכום
 - י. להלכה

הצגת הבעיה

עץ שרוצים להחליף גזעו עושים לו הרכבת תמך. נוטעים לצידו יחור צעיר באדמה ואת קצהו יש שמרכיבים מיד בעץ הזקן ויש שממתינים כחודש עד שמרכיבים את קצה היחור בעץ הזקן.

תחילה עיקר החיות היא מהעץ הזקן ולאחר מכן רואים שהעץ הזקן מפסיק לתת כוחו ועיקר הכוח הוא מהעץ הצעיר.

העץ הזקן מפסיק לתת כוחו לאחר כ-7 שנים מיום הרכבת התמך, בשלב מסויים העץ הזקן מפסיק לתפקד וכל הכוח עובר דרך התמך, העץ הנתמך מתפורר והולך, ואפשר לסלקו. בשלב מסויים התומך והנתמך מתאחים ונעשים לעץ אחד שאם לא יסולק הזקן ישארו כך כמעט ללא הבחנה בין העץ הזקן והתומך.

הרכבה נעשית בגזע עצמו, ולא במקום שעושה פירות, אלא היחור הופך להיות הגזע העיקרי של העץ. (ראה סקירה מפורטת מאת מאיר פרנקל לעיל עמ' 178)

נשאלת השאלה, האם הרכבת התמך מחייבת מניין מחודש ל שנות ערלה?

א. הרכבת אילנות

הירושלמי (ערלה פ"א ה"ג) אומר:

- (1) "רבי חנינא בן גמליאל: ילדה שסיפקה לזקנה טהרה הילדה.
- (2) אמר רבי חייה בר בא מתניתא אמרה כן, סיפוק גפנים וסיפוק על סיפוק אף על פי שהבריך לארץ מותר.
- (3) וחש לומר שמא השרישה הילדה עד שלא תתאחה מן הזקנה.
- (4) רבי חנינה בריה דרבי הלל דרבי יהודה היא, דרבי יהודה אמר מתאחה היא עד שלא תשריש.
- (5) רבי יוסי בשם רבי יוחנן שורשים אין בהם ממש".

הרש"ס מסביר שרבי חנינא בן גמליאל (לעיל 1) התייחס ליחור שניטע בקרקע, ולאחר מכן תחב את ראשו לתוך עץ זקן שהיה לידו, והשרף איחה ביניהם. כל הפירות שצמחו ביחור - אין בהם דין ערלה. על כך רבי חייה (לעיל 2) רצה להביא ראיה מהמשנה, שכן מצאנו שסיפוק פטור מערלה אף שינקו שורשיו מהקרקע לפני שינק מהחיבור לעץ. דחה זאת (לעיל 4) רבי חנינה באומרו שברור שהאיחוי לעץ היה קודם השרשת השורשים בקרקע, אבל הנידון של ר"ח ב"ג (לעיל 1) הוא כאשר קודם היה עץ שתול ולאחר מכן התאחה עם העץ הזקן, ועל כך אין ראיה מהמשנה שטוהר.

רבי יוסי (לעיל 5) הביא ראיה לרבי חנינא בן גמליאל מדברי רבי יוחנן ששורשים אין בהם ממש והעיקר הוא האיחוי, אולם דבר זה נדחה בגמ' שהרי רבי יוחנן לא אמר דבריו בפירוש.

מכאן שיש דין ש"טהרה הילדה בזקנה", רק כאשר הענפים מתאחים בזקנה בלא להתחייב קודם בערלה, אך כשהעץ כבר התחייב בערלה - אינו נפטר מחיוב ערלה בגלל האיחוי לזקנה.

אלא שלאחר מכן מביא הירושלמי ברייתא נוספת שבה נאמר:
"אתרוג שחנט בשנת ערלה ויצא בשנת היתר, וסיפקו לחברו אפילו מוסיף כמה אסור, שאין גידולי אסור מעלין את האיסור".

הרש"ס הסביר שרק פירות ערלה שחנטו ולאחר מכן העץ יונק מעץ זקן, אין תוספת היניקה מהעץ הזקן מועילה לפטור פירות ערלה מאיסורם.

מכאן למד הרש"ס (ד"ה אין תימר) שאפילו אם היחור שהורכב בעץ הזקן עדיין מחובר לקרקע, אע"ג דנאסר תחילה מחמת השורשים, חוזר וניתר מה שיוציא אחר הסיפוק, מכיוון שלא היו פירות ערלה בענף.

הרמב"ם (פ"י מהל מעש"ש הט"ז) כותב:

"ילדה שסיבכה בזקנה והיו פירות בילדה אפילו הוסיפו מאתיים הרי אלו

הפירות של ילדה אסורין, שאין גדולי היתר מעלין את העיקר האסור.

מדברי הרמב"ם עולה שיחור שהסתבך בזקנה הרי הפירות החדשים העולים הם פטורים מערלה, ומשמע מדבריו שבאר את הירושלמי "ילדה שסיבכה בזקנה" שהעץ הצעיר התאחה בעץ הזקן, וכפי שביאר הרש"ס, וכן ביארו את הירושלמי הר"ש, וכן באו"ז (ח"א סי' שיח), וכן הובא בתשובות חכמי פרובנציה (סי' נא) בביאור דעת הרמב"ם.

לפי שיטה זו הפירות שיצמחו מהענף הצעיר למרות שהוא מחובר לקרקע, הרי הם מותרים, ולכאורה כן גם בנידון דידן בהרכבות התמך נאמר שילדה שסיבכה בזקנה - בטלה בזקנה.

ב. הרכבת ענף באילן

לעומת השיטות שהעמידו את דין ילדה שסיבכה בזקנה באילן צעיר שהורכב באילן זקן, ישנם שיטות שהעמידו את דברי ר"ח ב"ג ב"ילדה שסיבכה בזקנה טהרה" במקרה שענף הורכב על עץ זקן (רש"י סוטה מג ע"ב, רשב"א שו"ת ח"ד סי' רצא, רא"ש סוטה מג ע"ב, רמב"ן ר"ה י ע"א ד"ה מבריק, עוד ראיתי). לשיטות אלו אין ראייה מדין ילדה שסיבכה בזקנה, למקרה של חיבור אילן באילן, כי מובן שזמורה שחברה מתבטלת באילן שחברה אליו, אולם מנ"ל שגם עץ שהורכב עם עץ אחר והתאחה בו, מתבטל אחד בשני!?

ג. הסבר המחלוקת

נראה שיסוד המחלוקת בין השיטות הסוברות שבטלה ילדה בזקנה הוא רק כאשר ענף אחד בטל באילן או אפילו כאשר מרכיבים אילן באילן, נעוץ במחלוקת שבין התוס' והר"ן.

התוס' (ע"ז מט ע"א ד"ה שאם) סוברים שכאשר מרכיבים ענף באילן זקן, הענף נהיה טפל לאילן הזקן ולא בטלה הילדה בזקנה. הר"ן (ע"ז מח ע"ב ד"ה והתניא) לעומת זאת, מסביר שדין ביטול ילדה בזקנה נובע מדין "זה וזה גורם", ואין צורך לסברה שהילדה טפלה לאילן הזקן, וזה לשון הר"ן:

"דזה וזה גורם מותר - מה טעם? לפי שנתבטל האיסור בהיתר, דכי היכי דאי איתיא לאיסורא בעיניה בטל חד בתרי כל היכא דהאי לחודיה קאי והאי לחודיה קאי, א"נ כשנתערב כל היכא דליכא טעמא, הכי נמי היתר הבא מכוח גרמת איסור כל היכא שאיסור והיתר גרם לו הרי הוא כאילו נתבטל איסור זה, ומשום הכי אמרינן דילדה שסיבכה בזקנה בטלה, דסבירא ליה דזה וזה גורם מותר, וכדאיפסקא הילכתא בסוגיין".

לפי זה הראשונים הסוברים שדין ביטול ילדה בזקנה הוא גם בהרכבת אילן באילן, סוברים שהיסוד הוא משום זה וזה גורם, ואילו לשיטות הסוברות שדין ביטול ילדה בזקנה הוא רק בענף המתבטל באילן הרי שהסברה היא מדיני ביטול ולא משום זוז"ג.

התוס' שמסבירים בע"ז שדיני ביטול הם רק בענף באילן הולכים לשיטתם במנחות (סט ע"ב ד"ה דאמר) אלא שמוסיפים דלפי הירושלמי גם אילן באילן יש בו דיני ביטול ילדה בזקנה, בתנאי שקודם שהשריש התאחה באילן הישן, כיוון שמעולם לא היה אילן עצמאי ולכן בטל באילן הזקן. גם הרמב"ן (ע"ז מח ע"ב ד"ה הא דתניא) שמסביר שילדה בזקנה מותרת מדיני ביטול ולא מדיני זוז"ג, סובר שדין ביטול ילדה בזקנה הוא בענף שמתחבר באילן.

להלכה ענף שהרכיבו באילן לכו"ע מותר מדיני ביטול. אילן צעיר שהורכב באילן זקן, יש מתירים, ויש סוברים שאין ביטול אילן צעיר באילן זקן, ולשיטתם השאלה היא האם זה וזה גורם מותר.

ד. אחוי או השרשה קודמים

לכאורה נראה שעדיף להרכיב את התמך לפני שהתמך משריש, כלומר יש לבצע את ההרכבה מיד כשמכניסים את היחור לקרקע, שהרי השורשים נקלטים לאחר י"ד יום והאחוי הוא בוודאי קודם, ובה כו"ע מודים שבטלה ילדה בזקנה. אולם אפילו אם הושורש התמך בקרקע קודם התאחותו באילן הזקן - יש להתיר לשיטת הראשונים הסוברת שאמרינן "בטלה ילדה בזקנה" בהרכבת אילן באילן או לשיטה השניה שאינה מחשיבה זאת כביטול ילדה בזקנה אבל מותר מדיני "זה וזה גורם".

אלא שעדיין יש לעיין שהרי הרמב"ם (מעש"ש פ"י הי"ד) כתב:

"אחד הנוטע ואחד המבריך ואחד המרכיב חייב, בד"א בשחתך בד אחד מן האילן והבריכו בארץ או הרכיבו באילן אחר".

פשטות לשונו של הרמב"ם מורה שכל יחור המתחבר לעץ הרי זה מתחייב בערלה, אמנם כבר עמד המהר"י קורקוס על הסתירה (מהלכה טז) שהרמב"ם התיר חיבור ענף ולא חייבו בערלה, ומשום כך נקט שהרמב"ם דן רק על מקרה שהרכיב ענף באילן צעיר שלא עברו לו שנות ערלה, וכפי שהראב"ד כתב "או הרכיבו באילן אחר - פרוש באילן שחייב בערלה", וכן הרחיב הגר"א (יו"ד סי' רצד ס"ק מח) שאין לחייב בהרכבה באילן אחר שהרי יש דין של ביטול ילדה בזקנה, וכן כתב מרן החזו"א (דיני ערלה סי' יט). אולם מצינו מספר ראשונים שלמדו בדעת הרמב"ם שכל יחור יש בו איסור ערלה בהרכבה, אלא א"כ היה בד אילן מחובר בו אנו אומרים בטול (מאירי ר"ה ט ע"ב, ר"א מרי ב"ר משה ב"ר יוסף בשו"ת חכמי פרוגינציא), והוסברו הדברים בדברי מרן הרב קוק זצ"ל (משפט כהן סי' כד אות

א) דלדעת הרמב"ם ילדה שסבכה בזקנה — מותרת כאשר עיקר היניקה מגיעה מהזקנה ולא נעשה כאן מעשה של נטיעה. הרכבה של יחור הוא כמעשה נטיעה חדשה, ולכן אין גדר של ביטול, ויש למנות ליחור שנות ערלה חדשות. לפי הסבר זה עדיף שהתמך יהיה קודם מושרש בארץ כאילן, שבזה לכו"ע "בטלה ילדה בזקנה".

ה. מעמד העץ המורכב

נשאלת השאלה האם בכל עניין אנו אומרים "בטלה ילדה בזקנה" או שישנם לכך תנאים מסוימים.

שנינו במשנה (פ"א מ"ג):

- (1) "אילן שנעקר ובו בריכה והוא חיה ממנו חזרה זקנה להיות כבריכה,
- (2) הבריכה שנה אחר שנה ונפסקה מונה משעה שנפסקה.
- (3) סיפוק הגפנים וסיפוק על גבי סיפוק אע"פ שהבריכה בארץ מותר.
- (4) רבי מאיר אומר מקום שכוחה יפה מותר ומקום שכוחה רע אסור".

הרישא של המשנה (2) דנה על ענף היוצא מאילן והוברך בקרקע, והוא הותר כל זמן שלא נפסק מהזקנה, ואילו בהמשך, המשנה (3) עוסקת בדין סיפוק גפנים וסיפוק על גבי סיפוק. המשנה מחדשת שאם הורכב ענף באילן זקן ולאחר מכן הוברך הענף באדמה - אין מונים לו שנות ערלה חדשות.

למדנו שכל זמן שישנה יניקה מהעץ הזקן הרי זה פטור אפילו כשיש לו שורשים חדשים, וכשנפסקת היניקה חייב בערלה.

נשאלת השאלה מהי הגדרת יניקה מהעץ הזקן הפוטר מחיוב ערלה, ומהי הפסקת יניקה המחייבת במניין שנות ערלה חדשות?

ו. יניקה מהצעיר והזקן

האחרונים נחלקו האם הפטור של ילדה שבטלה בזקנה הוא רק כשהוכח שיניקת הזקנה גוברת אם לאו.

החזו"א (ערלה ב ס"ק א, ד) כתב שילדה בטלה בזקנה רק כשמוכח שהיא יונקת מהזקנה, הוכחה זו מתאפשרת על ידי בדיקת כיוון העלים.

לדעת הגרצ"פ זצ"ל (הר צבי זרעים ח"ב סי' יא) אין צורך להוכחה על כך שיונק מהזקנה, אלא בסתמא ג"כ פטור ואפילו אם יונק מהזקנה ומהילדה ג"כ פטור מערלה.

יסוד מחלוקתם הוא שהגרצ"פ זצ"ל סובר שדיני ביטול ילדה בזקנה נובע מדיני "שורש פטור — פוטר", דהיינו שורש הפטור של הזקנה פוטר את

הצעירה, לכן אין צורך לראות את כוון העלים וכמות היניקה. לעומת שיטה זאת סובר מרן החזו"א (סי' ב ס"ק ה, מכתב שערים גליון אף) שהפטור הוא ככל דיני ספוק ילדה והברכה ששנויים במשנה, ולכן עלינו להתבונן מהו כיוון העלים האם לזקנה או לצעירה. לפי זה אין ילדה בטלה בזקנה באופן מיידי אלא א"כ עיקר היניקה היא מהזקנה.

נראה שבנידון דידן לא שייך בדיקת העלים שהרי השתיל משמש כעת כגזע אינו בעל עלים כלל, ואפילו אם היו עלים מנ"ל שהסימן של הפניית העלים שייך גם בשני גזעים, שמא רק בענפים הדבר אמור?

לכן עלינו לחזור לכלל הרגיל שאם אין עלים, הרי שלדעת רבנן יונק מהזקן ואילו לדעת ר"מ יש לבדוק האם כוחו של הזקן יפה אם לא.

נראה שהחזו"א הצריך הוכחת עלים כאשר אין הוכחה אחרת, אולם כשברור שעיקר היניקה היא מהזקנה או מהילדה, בכך אפילו החזו"א לא הצריך הוכחת עלים, וכדברי הירושלמי: "אם דבר בריא שהוא חי מכוח הזקנה דברי הכל מותר, ואם דבר בריא שהוא חי מכוח הילדה דברי הכל אסור" משמע בירושלמי שכאשר אין ספק אין צורך בכוון העלים.

בנידון דידן רואים בצורה ברורה ששנים ראשונות העץ חי בעיקר מהזקנה ולא מהילדה, וההשפעה של העץ הצעיר תופיע רק לאחר כ 4-5 שנים משעת הכנסת התמך.

אמנם גם במהלך השנים הראשונות של הרכבת התמך תהיה יניקה מועטת של הזקנה מהילדה, אולם לא בצורה משמעותית, ולכן לא יחול חיוב ערלה, שהרי לעניין ערלה עיקר היניקה הוא המחייב, וכפי שכתב החזו"א (ערלה סי' ב ס"ק ד ד"ה ולעניין) שלעניין ערלה בעינן שיהא עיקר ולא סגי ביניקה כל שהיא. העולה לנו שהעץ המורכב בהרכבת תמך פטור ממניין שנות ערלה בתחילתו.

ז. הפסקת יניקה

בנידון דידן לאחר מספר שנים העץ הצעיר משתלט על הזקן והזקן מתחיל להתייבש ולאבד את כוח השפעתו, לכן עלינו לברר האם הפסקת היניקה מהעץ הישן פירושה ניתוק מוחלט מהעץ הזקן או אפילו הפסקת יניקה ג"כ מחייבת למנות שנות ערלה חדשות בעץ הצעיר?

הירושלמי אומר שאין צורך שתהיה הפסקת יניקה מוחלטת, אם ברור שחי מהזקנה - פטור מערלה, אם ברור שחי מהילדה - חייב בערלה, אם מסופקים בדבר אנו באים לידי מחלוקת ר"מ ורבנן, שלדעת חכמים מותר, ואילו לדעת רבי מאיר - אסור א"כ ברור שחי מהזקנה. יסוד זה הובא גם בר"ן (ר"ה ט

ע"ב ד"ה אחד, ב ע"א מדפי הרי"ף ד"ה ואיכא) שאין צורך בהפסקת השורשים בפועל אלא בהפסקת היניקה, וכן הובא בט"ז (סי' רצד ס"ק כה).

יסוד זה גם נראה מדברי הגר"א במשנה "ספוק על גבי ספוק אע"פ שהבריך בארץ מותר, ר"מ אומר מקום שכוחה יפה מותר, מקום שכוחה רע אסור", וביאר הגר"א שמדובר במקרה שהורכבה ולאחר מכן הוברכה ושוב הוברכה, אם בריא שחי מהזקנה הרי שפטור מערלה ואילו אם ברור שחי מהילדה, חייב בערלה, אנו רואים שאין צורך בהפסקה ממשית על מנת להתחייב בערלה אלא מספיק חוסר יניקה.

לפי יסוד זה עלינו לבדוק אימתי נפסקה היניקה מהזקנה כדי למנות שנות ערלה.

ה. מניין שנות ערלה לאחר התגברות הצעירה

יש לעיין בשאלה האם דיני המשנה שמונים שנות ערלה חדשות בהברכה שהופסקה שייכים גם בנידון של עץ שכבר התחייב בערלה והורכב, וכעת התגברה הצעירה ונפסקה יניקת הזקנה, האם כעת ימנו שנות ערלה חדשות? המשנה שדנה על אילן שהוברך ונפסק מונים לו שנות ערלה משעת ההפסקה, אפשר להסבירה בשני אופנים.

הסבר אחד הוא שכשנפסק האילן הזקן הרי זו שעת נטיעה חדשה, וחייב למנות שנות ערלה מחדש, ולפי הסבר זה נראה שגם אם היה אילן החייב בערלה והורכב בזקנה וכעת ניתק מהזקנה יש למנות שנות ערלה משעת הניתוק, שהרי זה מעשה נטיעה חדשה, וכן כתב החזו"א (ערלה סי' ב ס"ק ה ד"ה ונראה).

הסבר שני במשנה הוא שרק בהברכה שלא היתה חייבת בערלה מעולם, כאשר מפסיקה יניקת האילן הזקן, הרי זה מתחייב בערלה, אולם באילן שכבר התחייב בערלה ומנו לו שנות ערלה, אין למנות כעת שנות ערלה חדשות, שהרי אין נוטע אחר נוטע, ועיין שכן כתב הגרצ"פ. (זרעים ח"ב סי' י אות א).

יסוד המחלוקת היא כפי שכבר הבאנו לעיל (פרק ו) האם דין של ביטול ילדה בזקנה הוא מדיני שורש פטור, ולכן אחר שהורכבו באילן בטלו ואין צורך כעת למנות מחדש, וכן סובר הגרצ"פ (זרעים ח"ב סי' י). לעומת זאת החזו"א (ערלה סי' ב ס"ק ה) סובר שדין בטול ילדה בזקנה הוא כדין של הברכה באילן, ואין לחלק בכך שקודם האיחוי היה עץ שחייב בערלה, ולכן משעה שנפסקה צריך למנות שנות ערלה חדשות.

העולה שלדעת החזו"א בנידון דידן יש למנות שנות ערלה לאחר מות הזקנה ואילו לדעת הגרצ"פ אין למנות שנות ערלה לאחר ההפסקה.

נראה שגם לדעת הגרצ"פ זצ"ל שאם מרכיבים את התמך לפני השתרותו בקרקע, הרי זה הדין הרגיל של הברוך שחייב למנות שנות ערלה לאחר הפסקת היניקה, אולם כבר כתבנו לעיל (פרק ג) שעדיף שהתמך יושורש קודם בקרקע ולאחר מכן יורכב באילן הזקן, ולכן תשאר המחלוקת בין החזו"א והגרצ"פ זצ"ל, האם יש לחזור ולמנות לאחר הפסקת היניקה מהזקנה.

ט. סיכום

בנידון דידן שהעץ הישן הולך ומתנוון והתמך החדש תופס את מקומו, לדעת הגרצ"פ אין חיוב למנות שנות ערלה חדשות, ואילו לדעת החזו"א יש למנות משעת פסיקת היניקה מהעץ הישן.

עדיין יש להסתפק לדעת החזו"א שמא אמר דבריו רק במקום שנפסקו השורשים אולם כאשר ישנה התנוונות שורשים והשורשים הצעירים מתחזקים, אין לנו את שעת המעבר והפסקת היניקה, א"כ שמא בנידון זה גם החזו"א יודה שאין למנות שנות ערלה (עיי' לעיל פרק ח).

כמו כן אפשר לצרף את דעת האו"ז (סי' ח"א סס"י שכז) שכשיש שורש בהברכה והזקנה נעקרה, הרי זה כנעקר והסלע עמו, שאינו מונה שנות ערלה חדשות כלל. כמו כן ניתן לצרף את דעת הגר"א בפרושו למשנה שמונה משעת ההברכה ולא משעת העקירה, ולפי שיטות אלו בנידון דידן יש להתיר בשעת התנוונות הזקנה.

לכן בצרוף כל השיטות הללו נראה שאין צורך למנות שנות ערלה חדשות.

י. להלכה

- א. לכתחילה יש לקחת כתמך שתיל שהוא לאחר ג' שנים.
- ב. במקום שלא לקחו שתיל בן ג' שנים:
 1. יקחו שתיל שיושרש באדמה ולאחר מכן יורכב בעץ.
 2. לכתחילה יש למנות לו שנות ערלה משעת הפסקת היניקה מהזקנה.
 3. בדיעבד או כשאין אפשרות לדעת מתי מפסיקה יניקת הזקנה אפשר לסמוך על השיטות המקילות, ולא לאסור את הפירות.

בעיות כלאיים וערלה בענף ההדרים

ראשי פרקים:

- א. פרוייקט ההדרים
- ב. ההרכבות בהדרים
- ג. ערלה

א. פרוייקט ההדרים

ענף ההדרים בישראל ידע עליות ומורדות במשך למעלה ממאה וחמישים שנה בארץ ישראל. מאז קום המדינה הוא מהווה ענף חקלאי חשוב מאד, ומהגדולים ביותר. עד לפני 12-15 שנה היו כ-420,000 דונם פרדסים בארץ, אך כיום רק כ-60% מזה. חשוב לציין שלא רק החקלאים מתפרנסים מהענף, אלא גם חברות שיווק, בתי אריזה, ענף ההובלה וכו'. הענף בסדר גודל הקיים אינו מצדיק את עצמו מהבחינה הכלכלית, לכן המגמה היא להגדיל את הענף.

במרכז הארץ הפרדסים סובלים מ"זקנה", הן בעצים עצמם והן במגדלים אותם. הדבר מתבטא ביבולים נמוכים וחוסר צידוק כלכלי בחלק מהמקרים. במצב זה, אך טבעי הוא שהמשך פיתוח ענף ההדרים נעשה באזורי הפריפריה, דהיינו: הגליל העליון והמערבי, עמקי בית שאן ויזרעאל, לכיש והנגב.

בנגב קיימים פרדסים זה מכבר, וקיימת מגמה לפתח ולהגדיל את שטחי ההדרים שם באופן משמעותי. יו"ר מועצת ההדרים עושה למען קידום פרוייקט זה, הנקרא: "תכנית המאה". הכוונה היא לאחד מספר נחלות במושבים וליצור יחידות פרדס גדולות יותר בסדרי גודל של 100-120 דונם למגדל, מתוך הנחה שזהו הגודל המינימאלי הדרוש לשם הצדקה כלכלית. לפרוייקט זה שותפים רבים, כמו: מוסדות ממשלתיים, מקצועיים ופיננסיים, הסוכנות, הקק"ל ועוד. כמובן שהקצב תלוי בגורמים תקציביים ואירגוניים ובכושר ייצור שתילים מתאימים לאיזור הנגב. ניתן להניח שהנטיעות באיזור זה (שבחלקן כבר החלו) יקבלו תנופה החל משנת תשנ"ו-תשנ"ז בסדרי גודל של כ-5,000 דונם לשנה.

* מדריך ארצי להדרים - משרד החקלאות. הרצאתו של אגר' אסף אבטבי שוכתבה ע"י הרב עזריאל אריאל.

כיום מייצרים כמליון שתיל ל-13,000 דונם בצפיפות של 60-80 עץ לדונם (יש שמצופים יותר)¹, והכוונה היא להגדיל את ייצור השתילים ב-20%.

היות ובשנת השמיטה לא נטעו (כמעט) - יש היום צפיפות במשתלות. הדבר יוצר עיכוב מה בייצור השתילים לקראת השנה הבאה.

ג. ההרכבות בהדרים

סוגי כנות: בעבר השתמשו בעיקר בשתי כנות: ה"חושחש" וה"לימטה" (לימון מתוק). השימוש בכנות אלה הופסק בעיקר בגלל רגישותן הרבה למחלת הווירוס "טריסטזה". עם זאת, לאחרונה יש הטוענים בשבח של החושחש בנגב. הכנות המקובלות יותר בעשור האחרון הן: "וולקה-מריאנה" "טרוויר", מעט "רנגפור" וכנות אחרות בכמויות קטנות. כנה אחרת שתתווסף לאלה, בעיקר באזור הנגב, היא ה"קליאופטרה", העמידה למחלת הטריסטזה ולתנאי קרקע קשים. ייחודה העיקרי הוא בעמידותה לעודפי כלור. החיסרון העיקרי לכנה זו הוא כניסה מאוחרת מאד לניבה (בגיל 6-7 לנטיעה). אנשי שטח בודקים ונותנים חוות דעת לכל תת אזור וחלקה בנפרד.

הפירות של הכנות: כל הכנות מניבות פרי, כל אחד והפרי הייחודי שלה. לרוב, פריין חמוץ מדי או מריר ולכן נחשב לבלתי אכיל. עם זאת, פרי החושחש, למשל, החמוץ-מר משמש לתעשיית ההדרים והפירות כתוספת בעלת ערך ארומטי מיוחד.

המקור הבוטאני של הכנות²:

הקליאופטרה - זהו תפוז (טנגרינה).

הוולקה מריאנה - מעין לימון מריר. הוריו הם לימון וחושחש. חיצוניותו מזכירה את הלימון³, קצת מעוגל וצהוב.

הטרוויר -"הוריו" הם התפוז טבורי והטריפוליאטה (תלת עלה).

התלת עלה - בספרות המיקצועית הוא מוגדר כ"פונצירוס", כלומר, שזהו סוג הדר בפני עצמו, או כפי שפרופ' ק. מנדל כינה אותו: "קרוב הדר". הייחוד שבו, שהוא משיר את העלים בחורף. כנה זו כמעט ולא נמצאת בשימוש בגלל רגישותה הרבה לגיר ומלח, מחד, ואיטיות צמיחתה במשתלה, מאידך. בנוסף לכך, כנה זו רגישה במיוחד לויוארד, והיא מתנוונת תוך זמן קצר (עד 7 שנים).

1. ראה להלן (עמ' 216) תקציר מאמר של פרופ' משה בר יוסף.
2. חשוב לציין שההגדרות ההלכתיות אינן תואמות את ההגדרות המדעיות, לכן אין להסיק מכך מסקנות הלכתיות להל' כלאיים.
3. הערת המערכת: לעינינו הוא נראה דומה לתפוז.

הרנגפור "הוריו" הם לימון ומנדרינה.

המקרופילה "הוריו" הם אתרוג ופומלה (יש להניח שאתרוג זה הוא טיפוס עתיק במיוחד).

מקור הזרעים לייצור כנות: את הזרעים לכנות מפיקים מעצי-אם של אותה כנה. החושש גדל בכל אזורי הארץ, ומרבית הכנות האחרות גדלות בעיקר בחוות הממשלתיות ופרטיות. אין פיקוח על עצי-אם לכנות, מפני שמרבית המחלות אינן עוברות לדור הבא דרך הזרעים.

מהות ההרכבה: ההרכבה אינה יוצרת תערובת מינית אלא היא יוצרת מעין "שכנות" טובה וקשר מכני בין שני שותפים. טיב "השכנות" תלוי בסוג הזן והכנה.

מהלך התחברות שני הצירופים בהרכבה מעניין מאד: מיד עם ההרכבה מתחילה פעילות פיזיולוגית ברקמות הפצע בסמוך לחתכי ההרכבה. כעבור 24 שעות רואים בצילום מיקרוסקופי תחילת צימוח של תאי קאלוס. היוצאים מכיוון הקאמביום (רקמה היוצרת של העץ) של הכנה, ואח"כ גם מכיוון הרוכב. החלל שבין שני המרכיבים מתמלא לאט בתאים, אלא שהחיבור לא מושלם. נוצרת ביניהם שיכבה של "גומי". החיבור מתקיים תודות לכך ששיכבת הגומי אינה מושלמת, ויש בה סדקים המאפשרים מעבר מים וחומרי מזון מכנה לרוכב ולהיפך. לאחר מספר חודשים נוצרים צינורות הובלה משני הצדדים והחיבור ביניהם גם כן לא מושלם. במקום זה רואים פיתולים וזוויות, דבר זה קובע את מידת ההתאמה בין הזן לכנה, מה שקרוי בלשוננו "שארית" טובה או לא, וזה תלוי במידת התאמת החיבור הזה.

ג. ערלה

משך גידול השתיל במשתלה: משך הזמן לגידול השתיל במשתלה משתנה בהתאם לכמה גורמים: הכנה, הזן, עונת הזריעה, עונת ההרכבה ושיטת הגידול. לרוב, מזמן הזריעה ועד להוצאת השתיל מהמשתלה לנטיעה - עוברות שנה וחצי עד שנתיים (במרבית הצירופים - שנתיים). המסלול המקובל: זריעה בחודשי החורף (כאשר מקור הזרעים מהארץ) או זריעת סוף החורף (החזקת זרעים בקירור). ההרכבה נעשית בסתיו (מעט לפני ראש השנה) או באביב (מסוף החורף ועד לאחר פסח) שלאחריו, בהתאם לקוטר גזע הכנה.

הרכבות הסתיו נשארות רדומות עד לאביב. אז מגרדמים את נוף הכנה והעין פורצת. הרכבות האביב מגורדמות כחודש לאחר ההרכבה ופורצות זמן קצר לאחר ההרכבות הוותיקות יותר, מהסתיו. בשני המקרים השתיל מוכן להוצאה בסתיו או באביב שלאחר הגירדום. זה תלוי בקוטר הכנה ובזן המורכב.

לסיכום: תקופת גידול הכנה נמשכת כשנה. תקופת גידול הרוכב נמשכת שנה נוספת, ואם זה זן "זריז" בצימוח - כחצי שנה בלבד. כלומר, שהשתיל מצוי במשתלה לרוב שנתיים מהזריעה, ובמיעוט המקרים כ-18 חודשים.

גודל השתיל: בזני הקליפים, קוטר הגזע בגובה 10 ס"מ מעל מקום ההרכבה יהיה 8 מ"מ לפחות. בתפוזים ואשכוליות - 12 מ"מ. ההרכבה נעשית בגובה שבין 12 ל-20 ס"מ מעל פני הקרקע. מיקום זה נקבע משיקולים מעשיים ומיקצועיים.

הנחת השתילים: במרבית המשתלות השתילים מונחים ישירות על הקרקע או על יריעת "פלריג". יריעה זו מונעת חדירת שורש ראשי - שיפודי לקרקע. שיטה זו "מאלצת" את השתיל לפתח מערכת שורשים ענפה בתוך השקית.

גם הכנות המשמשות לתמך גדלות על הקרקע בדומה לקודמים, אלא בשקיות קטנות (750 סמ"ק).

מצע הגידול: במרבית המשתלות מצע הגידול הוא חול חמרה מאיזור השרון, מצע זה הוא זול ובהישג יד, ואינו מתפורר בהעתקת השתילים ובנטיעה. יש גם מצעים מגוונים כמו חול מעורב בפתיי קל-קר, פרלייט, טוף (ללא חול) ועוד.

מועד הניבה של עץ ההדר: במרבית זני ההדר המסחריים, היבול המסחרי הראשון מתקבל בשנה הרביעית לנטיעה. יש זנים שמניבים גם בשנה השלישית, אך לרוב אין זה יבול מסחרי ראוי. זני הקומקווט והליים מקדימים להניב.

הנטיעות בנגב מבוצעות בעיקר בחודשי האביב. "אביב" לעניין זה נמשך מאדר ועד חודש אב (אם הנטיעה ב-95 - יבול ראשון יתקבל ב-98, אך אינו מסחרי, ואילו ב-99 יהיה יבול מסחרי ראשון).

גורמים הקובעים את מועד הכניסה לניבה: יש זמן ביולוגי לניבה. כדי שזן יכנס לניבה באופן טבעי חייבת לעבור תקופת זמן מסוימת. זהו אורך זמן ביולוגי הטבוע בתכונות הגנטיות של הזן. אי אפשר לקצר זמן זה בתנאי גידול עץ למטרות מסחריות וכלכליות. הקשר הטוב בין הזן והכנה דווקא דוחה את מועד הניבה. האינטרס של החקלאי הוא להקדים את הניבה ככל האפשר כדי להקדים ולהחזיר את ההשקעה בהקמת המטע. אך על התכונות הנ"ל קשה מאד להתגבר. לכן מחפשים במקרים רבים צירופים שאינם נותנים קשר טוב בין הרוכב לכנה, כדי "לאלץ" את העץ להניב מוקדם.